

บทที่ 7

วิเคราะห์ และอภิปรายผลการศึกษา

จากการศึกษากระบวนการนํานโยบายคืบคนดีสู่สังคมในส่วนการเตรียมความพร้อมผู้ต้องชังก่อนปล่อยไปปฏิบัติทั้งจากเอกสาร การลงพื้นที่เพื่อทำการสัมภาษณ์ และสังเกตในกรมราชทัณฑ์ และเรือนจำชั่วคราวทั้งสองแห่ง พบประเด็นที่สามารถนำมาหยิบยกเพื่อทำการวิเคราะห์ และอภิปราย ดังนี้

1. กระบวนการนํานโยบายคืบคนดีสู่สังคมไปสู่การปฏิบัติ ในส่วนการเตรียมความพร้อมผู้ต้องชังก่อนปล่อย

จากการศึกษาการดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ ร่วมกับการดำเนินงานของเรือนจำชั่วคราวทั้งสองแห่ง ได้แสดงให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ของนโยบายกับแนวทางการดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ในส่วนกลาง และเรือนจำ/ทัณฑสถานได้กระจ่างชัดขึ้น ในมิติของการดำเนินงานที่แสดงถึงความสอดคล้อง และแตกต่างกันออกไป ท่ามกลางบริบทของสถานการณ์ความเป็นจริงทั้งในระดับนานาชาติ ระดับประเทศ ไปจนถึงระดับเรือนจำ

1.1 ค่านิยมของนโยบายเรื่องสิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของผู้ต้องขัง

กระบวนการนํานโยบายคืบคนดีสู่สังคมสู่สังคมในส่วนการเตรียมความพร้อมผู้ต้องชังก่อนปล่อยไปสู่การปฏิบัติ เป็นการดำเนินงานที่แสดงถึงการนำพากระบวนการทัศน์ และค่านิยมที่อยู่เบื้องหลังตัวนโยบายไปสู่การปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง ส่งต่อไปยังการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในระดับกรมราชทัณฑ์ และระดับเรือนจำ และทัณฑสถาน โดยเฉพาะแนวคิดในเรื่องสิทธิ และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ที่นับเป็นแนวคิดตั้งต้น และแนวทางหลักสำคัญที่กรมราชทัณฑ์ต้องการให้การดำเนินงานในทุกขั้นตอนตระหนัก และให้ความสำคัญ สิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นภาพรวมของนโยบาย และกระบวนการนํานโยบายไปปฏิบัติว่าต่างเกิดขึ้นเพื่อให้การต้องโทษไม่เพียงเป็นการสร้างความเป็นธรรมให้กับสังคมแต่เพียงอย่างเดียว แต่จะต้องเป็นการสร้างความเป็นธรรมให้กับผู้ต้องขังร่วมด้วย

ผู้ศึกษามองเห็นว่า เมื่อมีการนำเอาประเด็นในเรื่องสิทธิของความเป็นมนุษย์ หรือสิทธิของความเป็นผู้ต้องขังขึ้นมากล่าวอ้างถึงนั้น ได้ช่วยให้คืบคนดีสู่สังคมมีความชัดเจน

มากกว่าการมองผู้ต้องขังเป็นเพียงกลุ่มบุคคลด้อยโอกาสในสังคมที่ผูกติดกับการสงเคราะห์ช่วยเหลือแต่เพียงอย่างเดียว เนื่องจากเมื่อมีการหยิบยกประเด็นเรื่องสิทธิขึ้นมานั้น ย่อมหมายถึงความเชื่อมโยงไปยังในเรื่องความเป็นธรรมทางสังคม ซึ่งส่วนนี้ น่าจะช่วยให้ค่านิยมในการเลือกปฏิบัติของสังคมที่มีต่อผู้ต้องขัง รวมถึงผู้พ้นโทษเป็นไปในทิศทางที่ดีกว่าเดิม เพราะฉะนั้นจึงหมายถึง การส่งเสริมนโยบายในการกลับสู่สังคมของผู้ต้องขังภายหลังพ้นโทษ และครอบครัวผู้ต้องขังร่วมด้วย

1.2 ขั้นตอนของกระบวนการในการนำนโยบายไปปฏิบัติ

กระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติ หรือกระบวนการนำแนวคิดในเรื่องสิทธิ และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของผู้ต้องขังของกรมราชทัณฑ์แสดงให้เห็นถึงการดำเนินงานที่ประกอบด้วย 2 ขั้นตอน คือ การดำเนินงานในระดับกรมราชทัณฑ์ กับการดำเนินงานในระดับเรือนจำและทัณฑสถาน แสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับแนวคิดของกระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติ ที่ประกอบด้วยขั้นตอนการดำเนินงาน 2 ขั้นตอนสำคัญ คือ ขั้นตอนระดับมหภาค และขั้นตอนระดับจุลภาค (จุมพล หนีพานิข, 2549, น. 208-209; วรเดช จันทรเดช, 2547, อ้างถึงใน มยุรี อนุমানราชธน, 2547, น. 217-220) คือ การดำเนินงานในระดับกรมราชทัณฑ์เปรียบเทียบกับกระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับมหภาค และการดำเนินงานในระดับเรือนจำและทัณฑสถานเปรียบเทียบกับกระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับจุลภาค สรุปได้ดังนี้

กระบวนการในการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับกรมราชทัณฑ์ การดำเนินงานในส่วนนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของแนวคิด และแนวทางการปฏิบัติสากลทั้งในระดับโลก และระดับประเทศที่ส่งผลต่อการกำหนดนโยบายของกรมราชทัณฑ์ในภาพรวม ซึ่งก็คือ แนวคิดในเรื่องสิทธิมนุษยชนที่ปรากฏให้เห็นทั้งในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights หรือ URHR) ของสหประชาชาติที่เป็นเหมือนเสาหลักในงานราชทัณฑ์ รวมถึงการเกิดขึ้นของมาตรฐานขั้นต่ำในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (Standard Minimum Rules for the Treatment of prisoners) ที่แสดงถึงความสัมพันธ์กับพัฒนาการทางแนวความคิดในเรื่องวัตถุประสงค์ในการลงโทษ ที่ได้เข้าสู่การลงโทษเพื่อการแก้ไขฟื้นฟู และการส่งเสริมการกลับสู่สังคม ปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงระดับโลกได้กลายเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ส่งผลมาถึงการเกิดขึ้นของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และการเกิดขึ้นของแผนแม่บทกระบวนการยุติธรรมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2547-2549) จนนำไปสู่การเกิดขึ้นของแผนปฏิบัติงานกรมราชทัณฑ์ 5 ปี (พ.ศ. 2547-2551) หรือการเกิดขึ้นของนโยบายคืนคนดีสู่สังคม

กล่าวคือ นโยบายคืบคนดีสู่สังคมของกรมราชทัณฑ์ เป็นการเกิดขึ้นที่แสดงถึงความสัมพันธ์ และพัฒนาการทางแนวคิดในระดับต่าง ๆ ตลอดจนการใช้สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ภายในประเทศ เช่น กระแสการตื่นตัวต่อแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง การปฏิรูประบบราชการ มาเป็นปัจจัยหนุนเสริมที่จะนำมาสู่กระบวนการแปลงนโยบายในระดับกรมราชทัณฑ์ คือ การกำหนดเป็นภารกิจที่สำคัญ 2 ด้าน คือ ภารกิจในการควบคุม และภารกิจในการแก้ไขฟื้นฟู และในส่วนของภารกิจแก้ไขฟื้นฟูผู้ต้องขังยังมีการกำหนดแนวทางปฏิบัติเป็น 2 แนวทาง คือ การพัฒนาระบบและรูปแบบการแก้ไขฟื้นฟูผู้ต้องขัง และการแสวงหาเครือข่ายจากภาคส่วนต่าง ๆ ในสังคม ร่วมกับการวางรูปแบบกิจกรรมต่าง ๆ ปลิกยอยตามมา ได้แก่ การจัดทำโปรแกรมแก้ไขฟื้นฟูเฉพาะ การเกิดขึ้นของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง การพัฒนารูปแบบการเยี่ยมเพื่อชีวิตคู่ การจัดทำเครือข่ายราชทัณฑ์ตำบล การจัดตั้งสำนักสังคมสงเคราะห์ การมุ่งเน้นการจัดอบรมความรู้ การประสานความร่วมมือกับหน่วยงานต่าง ๆ และส่งเสริมการประชาสัมพันธ์จากนโยบายมาสู่การวางแนวทาง และรูปแบบของกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงการปรับองค์กรในระดับกรม คือ การเกิดขึ้นของสำนักสังคมสงเคราะห์ที่แสดงถึงการบรรจบกันอย่างสมบูรณ์ของงานราชทัณฑ์และงานสังคมสงเคราะห์ ร่วมกับการเกิดขึ้นของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงในเรือนจำชั่วคราว ดังนั้น ผลของนโยบายจึงทำให้การเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด ซึ่งแต่เดิมมีเพียงแต่ศูนย์เตรียมการปลดปล่อยให้ขยายกว้างขึ้น สิ่งเหล่านี้ได้เป็นกรอบสำคัญให้การดำเนินงานของเรือนจำ และทัณฑสถานต่อไป สำหรับในรายละเอียดของการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย กรมราชทัณฑ์ได้มีการวางกรอบภารกิจ 4 ด้าน คือ การพัฒนาทักษะอาชีพ การพัฒนาจิตใจ การพัฒนาคุณภาพชีวิต และการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยให้ด้วย ซึ่งเป็นกรอบการดำเนินงานที่มีมาก่อนการเกิดขึ้นของนโยบาย

กระบวนการในการนำนโยบายไปปฏิบัติ หรือการแปลงนโยบายในส่วนการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนปล่อยในขั้นนี้ สะท้อนถึงการที่กรมราชทัณฑ์ได้พยายามลดบทบาทการทำงานของตัวเองลง ร่วมกับการเพิ่มเติมบทบาทให้กับผู้ต้องขังและชุมชนมากขึ้น ทั้งจากการพัฒนารูปแบบการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังที่มุ่งเน้นการมีส่วนร่วมของผู้ต้องขัง ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชน เช่น การเยี่ยมเพื่อชีวิตคู่ การทำเครือข่ายราชทัณฑ์ตำบล เป็นต้น ร่วมกับการแสวงหาเครือข่ายต่าง ๆ ในชุมชน

กระบวนการในการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับเรือนจำ และทัณฑสถาน

หลังจากที่กรมราชทัณฑ์ได้ให้นโยบาย และวางแนวทางการปฏิบัติเพื่อใช้เป็นกรอบหลักในการดำเนินงานในภาพรวมแล้วนั้น ต่อมาก็คือ การเข้าสู่กระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติ

ในระดับเรือนจำ และทัณฑสถาน ซึ่งในที่นี้ คือ ศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง จากการศึกษาสามารถสรุปได้ดังนี้

1. การน้อมรับแนวคิด และแนวทางของนโยบาย เมื่อมีนโยบายเกิดขึ้น พบว่าเรือนจำซึ่งเป็นหน่วยงานปฏิบัติได้ทำการน้อมรับกับการเกิดขึ้นดังกล่าวเป็นอย่างดี แต่มีรูปแบบการน้อมรับกับแนวทางที่แตกต่างกัน คือ

การน้อมรับที่ยังคงยึดมั่นในนโยบายเดิมร่วมกับการรับเอาแนวคิด และแนวทางของนโยบายใหม่ เป็นการผสมผสานแนวคิด และแนวทางปฏิบัติก่อนและหลังการเกิดขึ้นของนโยบายเข้าด้วยกัน อย่างเรือนจำชั่วคราวแคว้นอยที่ก่อนการเกิดขึ้นของนโยบาย เรือนจำก็ได้มีภารกิจ 4 ด้าน คือ ด้านการพัฒนาทักษะอาชีพ ด้านการพัฒนาจิตใจ ด้านพัฒนาคุณภาพชีวิต และด้านการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อย อยู่ก่อนหน้าแล้วตามแนวนโยบายของการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย ร่วมกับแนวทางต่าง ๆ ของนโยบายคืนคนดีสู่สังคมเข้าด้วยกัน เนื่องจากทั้งแนวคิด และแนวทางปฏิบัติมีความซ้อนทับกันได้อย่างลงตัว และสามารถดำเนินร่วมกันได้

การน้อมรับด้วยความมุ่งมั่นที่มีต่อนโยบาย และแนวทางของนโยบายคืนคนดีสู่สังคม อย่างกรณีเรือนจำเขากลิ้งที่การเกิดขึ้นของแนวคิดในเรื่องศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง ได้กลายเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญให้การดำเนินงาน ซึ่งเรือนจำได้นำเอานโยบาย และแนวทางใหม่ที่เกิดขึ้นมาใช้เป็นหลักสำคัญในการดำเนินงานแทนที่การดำเนินงานก่อนหน้า ทั้งนี้ เนื่องจากนโยบาย และแนวทางใหม่ครอบคลุมการดำเนินงานที่กว้างไปกว่าการดำเนินงานก่อนหน้า จึงทำให้เรือนจำได้มีการปรับเปลี่ยนตัวเองเพื่อให้เข้ากับแนวทางใหม่อย่างสิ้นเชิง

พบว่า การน้อมรับที่เกิดขึ้นทั้ง 2 ลักษณะ มิได้เป็นแต่เพียงการน้อมรับอันเกิดจากการดำเนินตามกรอบของหน่วยงานใหญ่แต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นการน้อมรับที่เกิดจากการเชื่อมั่น และตระหนักในคุณค่าที่มีอยู่ในนโยบายของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน และเป็นการน้อมรับในลักษณะนี้จะส่งผลต่อการปฏิบัติตามนโยบายที่เต็มไปด้วยความมุ่งมั่นทุ่มเทต่อไป

2. การปฏิบัติตามนโยบาย เมื่อเรือนจำได้น้อมรับแนวคิด และแนวทางของนโยบาย ต่อมาเรือนจำจึงได้มีการนำเอาแนวคิดและแนวทางเหล่านั้น มาทำการปรับให้มีความเหมาะสมกับอัตลักษณ์ของเรือนจำ เช่น การเป็นเรือนจำเปิดสำหรับผู้ต้องหึง การปฏิบัติตามนโยบายได้แสดงให้เห็นภาพของการจัดโครงสร้างการทำงาน และรูปแบบกิจกรรมในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังที่แตกต่างกันออกไปตามอัตลักษณ์ของเรือนจำ แต่สิ่งสำคัญที่พบในเรือนจำชั่วคราวแคว้นอย คือ การที่เรือนจำได้มีการทำการปรับปรุง พัฒนา และคิดค้นแนวทางการดำเนินงานของตนเองขึ้นมาโดยอาศัยอัตลักษณ์ของเรือนจำ ร่วมกับทุนทางสังคมที่ตนมี เช่น ศักยภาพและ

ความสามารถของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ผู้ต้องขัง ร่วมกับครอบครัว และชุมชน หรือเป็นการบริการจัดการอยู่บนความเหมาะสม และกำลังทรัพยากรของตน

ยิ่งการดำเนินงานในเรือนจำที่มีลักษณะของการเป็นเรือนจำลักษณะเปิด นับเป็นโอกาสดีที่จะช่วยให้เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ผู้ต้องขัง ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนมีโอกาสในการร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันมากกว่าในเรือนจำ และทัณฑสถานปิด เรือนจำจึงมีโอกาสนำทุนทางสังคมที่มีอยู่อย่างหลากหลายได้อย่างเต็มที่

และการที่เรือนจำสามารถคิดค้นแนวทางในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้นมานอกเหนือจากแนวทางของกรมราชทัณฑ์ ซึ่งนับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการสร้างคุณค่าให้กับนโยบาย และประโยชน์ที่จะเกิดแก่ผู้ต้องขัง และการดำเนินงานของเรือนจำ หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นนวัตกรรมนโยบายก็ย่อมได้ เช่น การจัดกิจกรรมครอบครัวจำลอง การร่วมมือกับองค์กรเอกชนในการดูแลติดตามผู้พ้นโทษ การคิดระบบในการควบคุมผู้ต้องขังสำหรับเรือนจำเปิด การจัดทำระบบแม่บ้าน แม่ห้อง กับต้น การสร้างระบบใบเตือนคะแนนความประพฤติ เป็นต้น การดำเนินงานดังกล่าวนี้ นับเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่เรือนจำสามารถใช้ในการพัฒนาอัตลักษณ์ของตนเองจากการผสมผสานแนวทางของสองนโยบายเข้าด้วยกัน และแม้เรือนจำชั่วคราวเขากลิ้งจะเพิ่งมีการรับเอาแนวคิด และนโยบายดังกล่าวมาใช้ แต่ผลจากความตั้งใจที่ต่อนโยบายจึงทำให้เรือนจำสามารถกลายเป็นศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงที่มีความสำคัญของจังหวัดเพชรบุรี สิ่งเหล่านี้ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่านโยบายที่เกิดขึ้นสามารถส่งเสริมให้เกิดการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับเรือนจำได้ด้วยเช่นกัน

การปฏิบัติตามนโยบายเป็นผลต่อเนื่องมาจากการน้อมรับนโยบายที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยน พัฒนา และคิดค้นแนวทางการดำเนินงานของตนเองที่อยู่บนฐานของอัตลักษณ์ของความเป็นเรือนจำ ร่วมกับการใช้ทุนทางสังคมที่ตนเองมี ซึ่งก่อให้เกิดผลดีในการเพิ่มขึ้นคุณค่าให้กับนโยบาย และส่งผลต่อการพัฒนาอัตลักษณ์ และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับเรือนจำ

1.3 ภาพรวมของกระบวนการนำนโยบายคีนคนดีสู่สังคมไปสู่การปฏิบัติ

นอกจากนั้นยังพบว่า กระบวนการนำนโยบายคีนคนดีสู่สังคมในส่วนการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนปล่อยในภาพรวมยังได้สะท้อนให้เห็นประเด็นที่มีความน่าสนใจ ดังนี้

1. การสร้างความตระหนักในคุณค่าของตัวเองให้กับผู้ต้องขัง หัวใจสำคัญของนโยบาย และกระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติ คือ การกลับสู่สังคมของผู้ต้องขัง ซึ่งพบว่า การดำเนินงานที่เกิดขึ้นทั้งในกระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติระดับกรมราชทัณฑ์ และระดับเรือนจำ/ทัณฑสถานต่างมุ่งเน้นการแสวงหาแนวทางที่อยู่บนฐานในสิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรี

ความเป็นมนุษย์ของผู้ต้องขัง และยังเป็นการสร้างแนวทางที่จะส่งเสริมให้ผู้ต้องขังเกิดการตระหนักในคุณค่าที่มีอยู่ในตนเองให้เกิดขึ้น ดังนั้นจึงได้มีพัฒนารูปแบบในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังที่มุ่งเน้นการพัฒนาทักษะอาชีพ ร่วมกับการสร้างการมีส่วนร่วมกับครอบครัว และชุมชนให้เกิดขึ้น เพื่อให้การพัฒนาทักษะอาชีพ และการพัฒนาทักษะสังคมให้เกิดขึ้นแก่ผู้ต้องขัง

2. การสร้างการมีส่วนร่วมของครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนมากขึ้น ซึ่งสืบเนื่องมาจากการพัฒนารูปแบบการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง พบว่า ในส่วนของครอบครัว การเข้ามามีส่วนร่วมเป็นการเข้าร่วมกับกิจกรรมต่าง ๆ ของเรือนจำ ในส่วนของการเยี่ยมญาติเพื่อการส่งเสริมสัมพันธภาพความเป็นครอบครัว และสภาพจิตใจให้กับผู้ต้องขัง ในขณะที่การมีส่วนร่วมของชุมชนจะหมายถึง การเข้ามาส่งเสริมการฝึกทักษะอาชีพ การอบรมให้ความรู้ การสนับสนุนทั้งสิ่งอุปโภคและบริโภค เป็นการวางรูปแบบกิจกรรมที่มุ่งให้เกิดการเข้ามาของชุมชนมากขึ้น ซึ่งด้วยลักษณะของเรือนจำลักษณะเปิดก็จะยิ่งช่วยให้การเข้ามาทั้งของครอบครัว และชุมชนเกิดขึ้นได้ง่ายยิ่งขึ้น และนั่นจะต้องหมายถึง ความสามารถในการระดมทรัพยากรของเรือนจำร่วมด้วย การเข้ามามีส่วนร่วมในลักษณะนี้นอกจากจะหมายถึง วิธีในการลดทอนอำนาจของเรือนจำ หรือความแข็งแกร่งของระบบราชการลงแล้ว ยังหมายถึงวิธีการที่จะช่วยสร้างจิตสำนึกต่อการทำหน้าที่ในดูแลผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษให้กับชุมชน ซึ่งจะเป็นรากฐานสำคัญต่อการกลับสู่สังคมให้กับผู้ต้องขังภายหลังพ้นโทษได้เป็นอย่างดี

ในส่วนของชุมชนยังมีความน่าสนใจ คือ กรมราชทัณฑ์มีความต้องการที่จะให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในการร่วมกันดูแลผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษร่วมกันกับกรมราชทัณฑ์ นอกเหนือการเข้าร่วมกิจกรรม และการให้ความช่วยเหลือทั่วไป ภายใต้แนวทางการปฏิบัติที่เรียกว่า “เครือข่ายราชทัณฑ์ตำบล” (MOU) แต่กลับพบว่า การดำเนินงานในส่วนนี้ยังไม่ค่อยความร่วมมือเท่าที่ควร ซึ่งถ้าหากเปรียบเทียบในต่างประเทศ เช่น ในประเทศแคนาดาพบว่า ชุมชนได้เข้ามามีส่วนสำคัญในการสนับสนุนการดำเนินงานของเรือนจำ ทั้งการเป็นคณะกรรมการ และอาสาสมัครในกิจกรรมให้กับผู้ต้องขัง หรือในประเทศนิวซีแลนด์องค์กรเอกชนได้มีจัดโครงการเพื่อทำหน้าที่ในการดูแลเรื่องที่พักอาศัยให้กับผู้พ้นโทษ เช่นเดียวกับในประเทศญี่ปุ่นที่ภาคเอกชนและองค์กรเอกชนต่างเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลผู้ต้องขังร่วมกับกรมราชทัณฑ์ (กรมราชทัณฑ์ สำนักสงคมสงเคราะห์, 2551, 47-50; พินิจพร โชติภักทสรุสมล, 2548, น. 10-11; อัสนีร์ สังขเนตร, 2546, น. 39) แต่ถึงอย่างไร การทำงานร่วมกันระหว่างเรือนจำชั่วคราวแคน้อย กับสโมสรโรตารี จังหวัดเพชรบูรณ์ในการทำหน้าที่ในการดูแลผู้พ้นโทษ ก็นับเป็นนิมิตหมายที่ดีต่อการวางรากฐานในการพัฒนางานราชทัณฑ์ ในส่วนการสร้างการมีส่วนร่วมในชุมชนให้เกิดขึ้น และส่งผลดีให้กับผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษ

การสร้างการมีส่วนร่วมจากครอบครัว และชุมชนให้เกิดขึ้นในงานราชทัณฑ์นั้น ได้แสดงให้เห็นถึง การถ่ายโอนอำนาจ คือ การถ่ายโอนอำนาจจากกรมราชทัณฑ์และเรือนจำ ไปยังครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชน แต่ก็ยังพบว่า นโยบายคือนคนดีสู่สังคมยังขาดมิติของการมีส่วนร่วมจากชุมชน รวมทั้งงานราชทัณฑ์ หรืองานยุติธรรมในภาพรวมก็ยังไม่สามารถส่งต่อไปการดำเนินงานในการดูแลผู้ต้องขัง ผู้พ้นโทษไปยังชุมชนได้อย่างเต็มที่ ตามแนวคิดการแก้ไขผู้กระทำผิดในชุมชน (Community-based correction) ที่ได้มีการนำทรัพยากรในชุมชน (Community resource) ที่มีอยู่มาใช้ในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมผู้กระทำผิด (Callison, 1983, อ้างถึงใน ศักดิ์ชัยเลิศพานิชพันธุ์, 2551, น. 21) จึงทำให้ดูเหมือนว่า การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในภาพรวมก็ยังคงอยู่ภายใต้การดูแลของกรมราชทัณฑ์เป็นหลัก แม้จะมีแนวทางต่าง ๆ เกิดขึ้นก็ตาม เรือนจำก็ไม่สามารถทำการลดทอนอำนาจของตัวเองลงได้อย่างเต็มที่ ในขณะที่ชุมชนเองก็ไม่ขาดแนวทางในการสร้างพื้นที่ให้กับตัวเองได้ด้วยเช่นกัน

3. การพิทักษ์สิทธิ ในการเข้าถึงโอกาสที่สมควรจะได้รับให้กับผู้ต้องขัง การนำนโยบายไปปฏิบัติของเรือนจำ นอกจากจะเป็นการสร้างการตระหนักในคุณค่าของตัวเองให้กับผู้ต้องขัง และการสร้างความร่วมมือไปยังครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนให้เกิดขึ้นตามแนวทางของนโยบายแล้วนั้น ลักษณะสำคัญที่พบ คือ การทำหน้าที่ในการพิทักษ์สิทธิเพื่อให้ผู้ต้องขังเข้าถึงโอกาสตามที่สมควรจะได้รับ อย่างกรณีเรือนจำชั่วคราวแควน้อย การทำงานของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานนั้นแสดงถึงการทำงานที่เต็มเปี่ยมไปด้วยการสู้กับกฎระเบียบ และการเรียกร้องสิทธิให้กับผู้ต้องขังหญิงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งการดำเนินงานดังกล่าวได้สะท้อนเห็นถึงประเด็นสำคัญอย่างหนึ่ง คือ ประเด็นในเรื่องเพศภาวะที่มีอยู่ในนโยบาย

เพศภาวะกับนโยบาย จากการศึกษาพบว่า กระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติที่เกิดขึ้นในเรือนจำชั่วคราวแควน้อย จ.เพชรบูรณ์ ได้กลายเป็นการดำเนินงาน ที่นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงการดำเนินงานภายใต้นโยบาย และแนวทางของนโยบายที่มากด้วยความสามารถในการแปลงนโยบายไปสู่การบริหารจัดการองค์กร การจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง ตลอดจนความสามารถในการใช้ทุนทางสังคม และระดมทรัพยากรของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน แต่ประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งที่ผู้ศึกษาเห็นว่ามีความสนใจอย่างยิ่งในการหยิบยกมาอภิปราย เพื่อสะท้อนความเป็นจริงอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นภายใต้นโยบาย คือ ประเด็นการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิง

การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังแบ่งออกเป็น 2 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำและทัณฑสถานปิด กับ การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด แต่ก็พบว่าการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำเปิดเป็นการเปิดโอกาสให้แต่เพียงผู้ต้องขังชายเท่านั้น ทั้งนี้อาจเนื่องด้วยสัดส่วนของผู้ต้องขังชายที่มีมากกว่าผู้ต้องขังหญิง แต่เมื่อกรมราชทัณฑ์ได้มีนโยบายการ

จัดตั้งศูนย์เตรียมการปลดปล่อยขึ้นในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด และ 1 ใน 12 แห่งที่ได้รับการจัดตั้ง ได้ถูกจัดให้เป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อยสำหรับผู้ต้องขังหญิงขึ้นมา ซึ่งนั่นก็คือ เรือนจำชั่วคราวแคน้อย จังหวัดเพชรบูรณ์ เรือนจำแห่งนี้จึงเป็นเรือนจำและทัณฑสถานเปิดแห่งแรก และปัจจุบันก็ยังคงเป็นแห่งเดียวที่ใช้ในการรองรับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิง

สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาทางแนวความคิดในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี คือ การพัฒนาการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยในรูปแบบของศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และที่สำคัญ คือ การพัฒนาการในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด ซึ่งช่วยให้ผู้ต้องขังหญิงมีโอกาสในการเข้าถึงสิทธิได้เช่นเดียวกันกับผู้ต้องขังชาย หลังจากมีการเหลื่อมล้ำกันมาเป็นเวลานาน แม้จะพบว่า สัดส่วนของเรือนจำและทัณฑสถานเปิดสำหรับผู้ต้องขังหญิงและผู้ต้องขังชายมีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงก็ตาม แต่ก็นับเป็นอีกขั้นสำคัญในการทำให้สิทธิของผู้ต้องขังหญิงได้รับการเติมเต็มได้ในระดับหนึ่งจากการสัมภาษณ์กับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในระดับกรมราชทัณฑ์ พบว่า กรมราชทัณฑ์ได้มีการเตรียมความพร้อมในการที่จะทำการขยายการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในลักษณะนี้ให้มากขึ้น แต่ในช่วงการดำเนินงานของเรือนจำก็ทำให้พบว่า การดำเนินงาน หรือแนวทางในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงกลับเต็มไปด้วยปัญหา อันเกิดจากความไม่ครอบคลุม และชัดเจนของกฎระเบียบ ที่ปรากฏชัดเจน เช่น

- **การเบิกจ่ายผู้ต้องขัง** คือ กฎระเบียบในเรื่องการขอเบิกผู้ต้องขังหญิงไม่สามารถทำได้ในเรือนจำอื่น ๆ เนื่องจากเบิกจ่ายจะต้องเป็นการเบิกจ่ายผู้ต้องขังหญิงเรือนจำจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นหน่วยงานต้นสังกัดเท่านั้น ปัญหาการเบิกจ่ายส่วนหนึ่งบ่งชี้ให้เห็นถึงปัญหาการบริหารเรือนจำ คือ เรือนจำต้องประสบปัญหากับความชะงักงันของโครงการต่าง ๆ จากการขาดกำลังคน จึงทำให้เรือนจำต้องยื่นเรื่องเสนอต่อกรมราชทัณฑ์เพื่อขออนุมัติเบิกจ่ายผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำและทัณฑสถานสำหรับผู้ต้องขังหญิงอื่น ๆ ร่วมด้วย จึงได้ช่วยให้ปัญหาในส่วนนี้ค่อย ๆ ลดลง แต่ปัญหานี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นมุมมองในเรื่องสิทธิอันเกิดจากกฎระเบียบประกอบด้วย คือ ด้วยการที่เรือนจำในลักษณะนี้ยังไม่สามารถทำการขยายต่อไปได้นั้นย่อมทำให้ผู้ต้องขังหญิงบางส่วนขาดโอกาสในการเข้าสู่การใช้ชีวิตที่มีสภาพแวดล้อม และกฎระเบียบที่ผ่อนคลาย เช่น สิทธิในการลดวันต้องโทษ วันพักโทษที่เร็วกว่า รวมทั้งการดำเนินชีวิตที่ใกล้เคียงกับสังคมภายนอกมากขึ้น เป็นต้น

กรณีนี้จึงเป็นตัวสะท้อนในเรื่องของการมีสิทธิของผู้ต้องขังหญิง แม้จะมีสิทธิของความเป็นผู้ต้องขังเช่นเดียวกับผู้ต้องขังชาย แต่กลับขาดช่องทางในการเข้าถึงสิทธิ ซึ่งนำไปสู่การสูญเสียสิทธิ หรืออาจกล่าวได้ว่า สิทธิเหล่านั้นไม่มีอยู่จริงในทางปฏิบัติสำหรับผู้ต้องขังหญิง ซึ่ง

นอกจากจะสร้างความแตกต่างให้กับผู้ต้องขังหญิงกับผู้ต้องขังชายแล้ว ยังเป็นสร้างความแตกต่างให้กับผู้ต้องขังหญิงที่มีโอกาสและไม่มีโอกาสอีกด้วย

อีกทั้งประเด็นการช่องทางในการเข้าถึงสิทธิของผู้ต้องขังหญิงในการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดก็ยังคงไม่ได้มีความราบรื่นเสียทีเดียว ซึ่งก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากความไม่ครอบคลุมของพื้นที่ คือ ถึงแม้ผู้ต้องขังหญิงที่เข้าสู่การต้องโทษในเรือนจำชั่วคราวแดนน้อยจะหมายถึง การเข้าถึงสิทธิ และโอกาสเช่นเดียวกับผู้ต้องขังชายก็ตาม ถึงแม้การต้องโทษในเรือนจำเปิดจะมีการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขังได้มีความใกล้ชิดกันมากขึ้น ผ่านทางการจัดกิจกรรมการเยี่ยมแบบใกล้ชิด และการเยี่ยมเพื่อชีวิตคู่ขึ้น แต่เนื่องจากการที่เรือนจำสำหรับผู้ต้องขังในประเภทนี้มีเพียงแห่งเดียว จึงทำให้ผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำย้ายระยะมาจากเรือนจำสำหรับผู้ต้องขังหญิงอื่น ๆ ทั่วประเทศ เช่น ทัณฑสถานหญิงสงขลา ทัณฑสถานหญิงกำแพงเพชร ทัณฑสถานหญิงเชียงใหม่ เป็นต้น ภูมิลำเนาที่ห่างไกลจากที่ตั้งของเรือนจำจึงกลายเป็นอุปสรรคสำคัญในการเชื่อมโยงผู้ต้องขัง และครอบครัวเข้าด้วยกันได้อย่างเต็มที่ การเยี่ยมจึงก่อเกิดประโยชน์กับกลุ่มผู้ต้องขังที่มีภูมิลำเนาที่ใกล้เคียงกับเรือนจำ ตลอดจนความพร้อมของครอบครัวผู้ต้องขังร่วมด้วย ซึ่งพบว่า ผู้ต้องขังบางส่วนขาดการเยี่ยมเยียนจากครอบครัวเนื่องจากความยากลำบากในการเดินทาง ซึ่งแตกต่างไปจากผู้ต้องขังชายที่มีเรือนจำในลักษณะนี้รองรับมากกว่า จึงทำให้ผู้ต้องขังชายไม่ต้องการย้ายระยะอย่างเช่นผู้ต้องขังหญิง หรือหากมีการย้ายระยะก็มีได้ห่างไกลจากภูมิลำเนาเดิมมากนัก ผู้ต้องขังชายและครอบครัวจึงมีโอกาสในการใช้บริการการเยี่ยมญาติที่ทางเรือนจำจัดขึ้นได้อย่างเต็มที่ อย่างเช่นบรรยากาศการเยี่ยมญาติในเรือนจำชั่วคราวเขากลิ้ง พบว่า ในทุกวันจะมีครอบครัวผู้ต้องขังหมุนเวียนเข้ามาในบริเวณเรือนจำอยู่ตลอดเวลา และในแต่ละครอบครัวก็มีการเข้าออกอย่างสม่ำเสมอ ทั้งเนื่องจากผู้ต้องขังโดยมากที่ภูมิลำเนาในจังหวัดเพชรบุรี จึงทำให้ครอบครัวผู้ต้องขังมีโอกาสในการพบปะผู้ต้องขังอยู่อย่างต่อเนื่อง และด้วยเหตุนี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาที่ตามมาจากความจำกัดของการเปิดเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดสำหรับผู้ต้องขังหญิงร่วมด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ยังพบปัญหาที่เกิดจากการใช้กฎระเบียบ และแนวทางปฏิบัติสำหรับผู้ต้องขังชายมาใช้เหมารวมกับผู้ต้องขังหญิง เช่น กรณีการจัดสินค้าในร้านค้าสหกรณ์ และการทำงานสาธารณะของผู้ต้องขังหญิง

- **กรณีการจัดสินค้าในร้านสหกรณ์** พบว่า สินค้าที่จัดขึ้นในเรือนจำยังขาดความคำนึงในเรื่องของความแตกต่างของความเป็นหญิง และความเป็นชาย สินค้าที่จัดขึ้นจึงเป็นสินค้าที่ถูกจัดแบบเหมารวม มากกว่าการมองมายังความต้องการที่แตกต่างของผู้ต้องขัง รวมถึงการจัดสินค้าที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นเรือนจำเปิด จึงทำให้ความต้องการของผู้ต้องขังหญิงมิได้รับ

การตอบสนองอย่างเหมาะสม “...เนื่องจากผู้ต้องขังชายกับผู้ต้องขังหญิงนะ ความต้องการของผู้บริโภคมันไม่เหมือนกัน แล้วเป็นเรือนจำเปิดนะ ความผ่อนคลายมันเยอะกว่าไง . . . พี่จะซื้อโบว์ติดผมที่มันฟูฟามาให้ผู้ต้องขังเนี่ยะ มันจะไม่น่าจะเป็นไร. . .” (อาจารย์ ศรีสุนาครวั, สัมภาษณ์, 22 พฤศจิกายน 2552)

- **กรณีการร่วมกิจกรรมบำเพ็ญสาธารณประโยชน์นอกเรือนจำ** กิจกรรมการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนปล่อย คือ การให้ผู้ต้องขังที่โอกาสในการเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชนภายนอกเรือนจำ แต่ด้วยความไม่ชัดเจนของกฎระเบียบ หรือการตีความหมายที่ไม่ตรงกัน และยังหาข้อสรุปที่แน่นอนไม่ได้ จึงทำให้ผู้ต้องขังหญิงถูกตัดขาดโอกาสในการเข้าร่วมกิจกรรมในส่วนนี้ “...คำว่า งานสาธารณะ ถูกเขียนสำหรับผู้ต้องขังชาย คือ งานลอกท่อ งานอะไรอย่างนี้ คือ เป็นการสำหรับผู้ชาย ก็เป็นข้อถกเถียงกัน จริง ๆ แล้วเค้าไม่ได้กำหนดว่าเป็นผู้ต้องขังชาย. . .” (ผู้อำนวยการศูนย์เตรียมการปลดปล่อย เรือนจำชั่วคราวแค้น้อย นางอาจารย์ ศรีสุนาครวั, สัมภาษณ์, 22 พฤศจิกายน 2552) สำหรับกรณีนี้เรือนจำชั่วคราวแค้น้อยได้มีวางแผนในการที่จะชี้แจงเพื่อให้เกิดความเข้าใจต่อกฎระเบียบ ซึ่งจะนำไปสู่โอกาสในการเข้าถึงสิทธิของผู้ต้องขังหญิงภายหลังจากที่เรือนจำได้เคยเรียกร้องก่อนหน้านี้ แต่ด้วยในขณะนั้นด้วยความไม่ลงตัวของการบริหารจัดการภายในเรือนจำจึงทำให้การดำเนินการขาดความต่อเนื่อง แต่ในช่วงเวลาหลังจากนี้เรือนจำมีความพร้อมทั้งการดำเนินงาน และอัตรากำลังเจ้าหน้าที่ เรือนจำจึงได้มีการนำเอาประเด็นดังกล่าวมาหยิบยกเพื่อเรียกร้องอีกครั้งหนึ่ง ร่วมกับการขยายไปยังการประเด็นอื่น ๆ ร่วมด้วย

จากประเด็นปัญหาในเรื่องเพศสภาวะที่เกิดขึ้นในเรือนจำชั่วคราวแค้น้อย ได้สะท้อนให้เห็น ช่องโหว่ของการดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ที่มีต่อการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิง คือ กรมราชทัณฑ์ได้ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังชายกับผู้ต้องขังหญิงอย่างแตกต่าง ซึ่งสังเกตได้จากเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดทั่วประเทศเป็นการจัดขึ้นเพื่อสำหรับผู้ต้องขังชาย แต่ถึงแม้กรมราชทัณฑ์จะมีการพัฒนาแนวคิด และแนวทางในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในรูปแบบของศูนย์เตรียมการปลดปล่อย ซึ่งเป็นเหมือนโอกาสดีในการสร้างการเข้าถึงสิทธิของผู้ต้องขังหญิงก็ตาม แต่ด้วยแนวทางปฏิบัติดังกล่าวยังเป็นเพียงโครงการนำร่อง ที่ยังขาดการขยายต่อ จึงทำให้เกิดการได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างผู้ต้องขังหญิงด้วยกันเอง รวมถึงโอกาสในการเข้าถึงบริการที่เรือนจำได้จัดขึ้น เช่น การเยี่ยมญาติ รวมไปถึงการที่กฎระเบียบส่วนใหญ่ยังเป็นไปสำหรับผู้ต้องขังชาย เช่น กรณีสินค้าร้านสะดวกซื้อ การร่วมกิจกรรมสาธารณประโยชน์นอกเรือนจำ จนเป็นเหตุให้ผู้ต้องขังหญิงไม่ได้รับสิทธิและโอกาสต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา

ผู้ศึกษามองว่า ปรากฏที่เกิดขึ้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่า แนวคิด กฎระเบียบ และแนวทางปฏิบัติ คือ อุปสรรคสำคัญในการทำให้ผู้ต้องขังหญิงสูญเสียสิทธิ และโอกาสที่สมควรจะได้รับ ซึ่งการสูญเสียนี้เกิดจากการที่นโยบายให้ความสำคัญ หรือมุ่งไปยังการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังชายเป็นส่วนใหญ่ สังเกตได้จากการมีเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดสำหรับผู้ต้องขังชายในทั่วประเทศ นับเป็นการสร้างช่องว่างในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงกับผู้ต้องขังชายอย่างชัดเจน และต่อมาแม้กรมราชทัณฑ์ได้มีการพัฒนาความคิด และแนวทางในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดก็ตาม แต่การที่กรมราชทัณฑ์ยังไม่สามารถโครงการนำร่องไปยังเรือนจำอื่น ๆ ก็ได้นำไปสู่ปัญหาในการเข้าถึงสวัสดิการที่แตกต่างไปจากผู้ต้องขังชาย โดยเฉพาะโอกาสในการได้ใช้ชีวิต ได้รับสิทธิต่าง ๆ และโอกาสในการที่จะได้ใกล้ชิดกับครอบครัว และร่วมถึงการที่กฎระเบียบที่เกิดขึ้นไม่สามารถเท่าทันกับความเป็นจริง และการเปลี่ยนแปลงของนโยบาย คือ การที่กฎระเบียบได้เอื้อต่อการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังชายแต่เพียงอย่างเดียว ในขณะที่แนวคิด และแนวทางปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงได้เกิดขึ้น และดำเนินอยู่เป็นระยะเวลาพอสมควร แต่กฎระเบียบที่ยังขาดการทบทวน และปรับเปลี่ยนเพื่อความเหมาะสม

กล่าวได้ว่า หากกฎระเบียบ หรือแนวทางปฏิบัติของกรมราชทัณฑ์ยังไม่สามารถสร้างความครอบคลุม และชัดเจนให้เกิดขึ้นได้นั้น ก็เท่าว่าการดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ได้นำไปสู่การสร้างความแตกต่างระหว่างผู้ต้องขังหญิง กับผู้ต้องขังชายให้เกิดขึ้น ซึ่งความแตกต่างนี้ได้นำไปสู่การขาดสิทธิ และโอกาสที่ผู้ต้องขังหญิงสมควรจะได้รับ เป็นความเหลื่อมล้ำอันเกิดจากความแตกต่างของความเป็นเพศ ทั้งที่ทั้งผู้ต้องขังหญิงและผู้ต้องขังชาย ต่างยืนอยู่บนฐานของแนวคิดในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง หรือแนวคิดในเรื่องสิทธิมนุษยย์ในระดับเดียวกัน หรือกล่าวได้ว่าหลังจากที่ผู้ต้องขังกลายเป็นกลุ่มผู้ด้อยโอกาสกลุ่มหนึ่งในสังคม อันเกิดจากกระบวนการยุติธรรมแล้ว งานราชทัณฑ์ก็ยังสร้างความด้อยโอกาสซ้ำเติมให้กับการเป็นผู้ต้องขังหญิงร่วมด้วย ผู้ต้องขังหญิงยังคงกลายเป็นบุคคลตกสำรวจจากการเข้าถึงสิทธิ และความเป็นธรรมที่พึงมี และสมควรจะได้รับ หรือการกลายเป็นกลุ่มผู้ด้อยโอกาสในกลุ่มผู้ด้อยโอกาสอีกชั้นหนึ่งร่วมด้วย ซึ่งถือเป็นการซ้ำเติมความด้อยโอกาสให้กับผู้ต้องขังหญิงอย่างยิ่ง เพื่อเป็นการจัดการกับการเกิดขึ้นเหล่านี้พบว่า การทำงานของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานของเรือนจำชั่วคราวแคว้นอยนับเป็นการทำงานที่เต็มไปด้วยความมุ่งมั่น และความพยายามในการทำหน้าที่ในฐานะของการผู้พิทักษ์สิทธิ เพื่อสร้างความเป็นธรรมให้กับผู้ต้องขังหญิง ซึ่งเป็นการดำเนินงานที่ว่าด้วยการต่อสู้กับกฎระเบียบที่ขัดแย้ง และไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงมาโดยตลอด หากกรมราชทัณฑ์สามารถทบทวน และแสวงหาแนวทางในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงให้มีเหมาะสมบนฐานในเรื่องสิทธิ และความเท่าเทียมระหว่างผู้ต้องขังหญิงกับผู้ต้องขังชายได้นั้น นอกจากจะหมายถึง การยกระดับคุณภาพชีวิต

ให้กับผู้ต้องขังหญิงแล้ว ยังหมายถึงการเพิ่มคุณค่าให้กับนโยบายในด้านการจัดวัฒนธรรม การเลือกปฏิบัติอันเกิดจากความแตกต่างระหว่างหญิง-ชายให้หมดลงในสังคมด้วย

2. การจัดการกับการลดการตีตรา การประทัมลทิน และ การเสริมพลังอำนาจที่เกิดขึ้นในกระบวนการ เตรียมความพร้อมผู้ต้องก่อนปล่อย

จากการศึกษาการดำเนินงานของศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง พบว่า การดำเนินงานนอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินงานที่สอดคล้องกับนโยบาย ตลอดจนการพัฒนาแนวทางการปฏิบัติให้เกิดความเหมาะสม และก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับผู้ต้องขังอย่างต่อเนื่องแล้ว ลักษณะเด่นของการดำเนินงานในลักษณะนี้ยังได้สะท้อนให้ถึงการจัดการกับการลดการตีตรา การประทัมลทิน และการเสริมพลังอำนาจให้กับผู้ต้องขัง ซึ่งจะเป็นฐานสำคัญในการสร้างภูมิคุ้มกันให้กับผู้ต้องขังภายหลังพ้นโทษร่วมด้วย ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องโดยตรงจากลักษณะของการเป็นเรือนจำ และทัณฑสถานระบบเปิด โดยเฉพาะลักษณะของการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง

และจากการที่ภาพรวมของการดำเนินงานของเรือนจำลักษณะดังกล่าวมุ่งให้เกิดการจัดการตีตรา การประทัมลทิน และเสริมพลังอำนาจให้กับผู้ต้องขัง หรือกล่าวได้ว่าการดำเนินงานของเรือนจำ คือ “กระบวนการแห่งการบ่มเพาะคุณค่า และอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง” ซึ่งเป็นกระบวนการดำเนินงานที่อยู่บนช่วงรอยต่อระหว่างภายหลังการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด และก่อนกลับสู่สังคมภายหลังพ้นโทษ และจากลักษณะการดำเนินงานนี้ ได้กลายเป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญว่า การดำเนินงานของเรือนจำกำลังท้าทาย และเดินสวนกับกระแสกับแนวคิดเรื่องกระบวนการถอดเปลือก (Stripping Process) ในงานเขียนเรื่อง Asylums(1961) ของ Goffman (กิติพัฒน์ นนทบุรีมະดุลย์, 2549, น. 21) โดยมองว่า บุคคลที่เข้าสู่สถาบันปิด ได้แก่ ค่ายกักกัน คุก โรงพยาบาล เป็นต้น จะต้องถูกตัดขาดจากสังคมใหญ่ และจำต้องปลดอดีตเดิมหรือบุคลิกเดิมของตนทิ้งไป พร้อมกับการสวมครอบกับใหม่ที่สถาบันมอบให้ และนำไปสู่การกลายเป็นบุคคลผู้เปี่ยมเบน อันหมายถึง การถอดคุณค่า และความภาคภูมิใจออกไป ซึ่งการศึกษาดังกล่าวยังเชื่อมโยงไปยังกับทฤษฎีการตีตรา (Labeling theory) ของ Tannenbaum (1938) Becker (1963) และ Lemert (1967) (อ้างถึงใน พรชัย ชันดี และคณะ, 2543, น. 141-144; สมบูรณ์ ประสพเนตร, น. 71-75; อัมณพ ชูบำรุง, 2548, น. 35-36) ที่ต่างมองเห็นในแนวทางเดียวกันว่า การลงโทษต่าง ๆ ในสังคม หรือการดำเนินงานของสถาบัน และ

เจ้าหน้าที่ก่อให้เกิดรอยมลทินประทับ (Stigmatizing Effect) องค์กรรมแม้มีหน้าที่ในการแก้ไขบุคคล แต่กลับพบว่า องค์กรรมเหล่านี้กลับดำเนินงานในลักษณะที่ตรงข้าม คือ การทำให้ผู้กระทำผิดเข้าสู่การเป็นผู้ที่มีพฤติกรรมเบี่ยงเบนมากยิ่งขึ้น หรือกล่าวได้ว่า พฤติกรรมเบี่ยงเบนเป็นผลจากการกำหนดสร้างของสังคม และกระบวนการต่าง ๆ ในการควบคุมทางสังคม (Social Control Process) อันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ซึ่งจะนำไปสู่การกำหนดตนเอง (Self-image) คือ การกลายเป็นบุคคลที่มีพฤติกรรมของการเป็นอาชญากรถาวร

ผลของการเสนอทฤษฎี และการวิพากษ์วิจารณ์ต่อสถาบันปิด ซึ่งหมายรวมถึงการดำเนินงานของเรือนจำในมุมมองด้านลบอย่างตรงไปตรงมา แม้จะทำให้สังคมระแคะระคายต่อการดำเนินงานเรือนจำ และงานราชทัณฑ์ในภาพรวม ซึ่งส่งผลกระทบต่อภาพลักษณ์ของกรมราชทัณฑ์ แต่จากการศึกษาได้พบว่า การดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ และการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในส่วนการดำเนินงานในศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงกำลังทำลาย และพยายามที่จะพลิกมุมมองด้านลบของสังคมในการสะท้อนการดำเนินงานที่นำไปสู่การกลายเป็นประเด็นถูกคิด และทบทวน ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงภาพลักษณ์อันเป็นลบไปสู่ภาพลักษณ์ที่เหมาะสม และก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษเพื่อลดกระแสการวิพากษ์วิจารณ์ดังกล่าว

ผู้ศึกษาพบว่า การดำเนินงานเรือนจำได้มีการพลิกเอาแนวทางที่ได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์มาเป็นการสร้างแนวทางใหม่ในรูปแบบที่ตรงกันข้าม คือ จากการที่เรือนจำถูกมองว่าเป็นสถานที่ที่นำไปสู่กระบวนการถอดเปลี่ยน อันเป็นการถอดความรู้สึกมีคุณค่า และความภาคภูมิใจออกไปจากการสวมครอบอัตลักษณ์ของการเป็นนักโทษ มาสู่การกำหนด และให้ความหมายกับกระบวนการถอดเปลี่ยนในความหมายใหม่ คือ กระบวนการถอดเปลี่ยนรอยมลทินประทับจากกระบวนการยุติธรรม และการต้องโทษก่อนหน้า และอัตลักษณ์ของการเป็นผู้ต้องขังให้หมดลง พร้อมทั้งการสร้างตระหนักในคุณค่าให้กับผู้ต้องขังก่อนการกลับสู่สังคมขึ้นมาแทนที่ ดังนั้น การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำลักษณะนี้ นอกจากจะไม่เป็นสร้างตราประทับให้กับผู้ต้องขังแล้ว ยังเป็นความพยายามที่จะลดรอยประทับ ร่วมกับการเสริมสร้างพลังอำนาจให้เกิดแก่ผู้ต้องขังร่วมด้วย ผลจากการดำเนินงานที่สะท้อนให้เห็นถึงความหมายใหม่นี้จึงทำให้แนวทางการดำเนินงานของศูนย์เตรียมความพร้อมก่อนปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงมีความน่าสนใจอย่างยิ่งในการสร้างภาพลักษณ์ให้กับงานราชทัณฑ์ และผู้ต้องขัง ร่วมกับการสร้างค่านิยมใหม่ให้กับสังคม

2.1 ภาพรวมของการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยในศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง

ประการที่ 1 การเตรียมความพร้อมที่ไม่แบ่งแยกออกจากวิถีการดำเนินชีวิตของผู้ต้องขัง คือ การเตรียมความพร้อมที่เกิดขึ้นตลอดระยะเวลาของการต้องโทษ และเกิดขึ้นพร้อมกับกระบวนการแก้ไขฟื้นฟูด้านอื่น ๆ กันอย่างแยกไม่ออก ซึ่งมีความแตกต่างจากการเตรียมความพร้อมในเรือนจำ และทัณฑสถานปิดที่การเตรียมความพร้อมก่อนปล่อย เป็นการแบ่งแยกออกจากการดำเนินชีวิต และกระบวนการแก้ไขฟื้นฟูด้านอื่น ๆ คือ เป็นเพียงขั้นตอนสุดท้ายในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังเท่านั้น การดำเนินงานในลักษณะนี้ พบว่า ได้ช่วยให้การดำเนินงานสามารถดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง และส่งผลดีทั้งต่อการพัฒนาศักยภาพ และความสามารถทางด้านอาชีพ จิตใจ และสังคมให้กับผู้ต้องขัง หรือกล่าวได้ว่า การต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานได้ช่วยให้ผู้ต้องขังสามารถเข้าถึงกระบวนการแก้ไขฟื้นฟูที่เกิดจากการหลอมรวมเข้ากับการดำเนินชีวิตได้อย่างเต็มที่ตลอดระยะเวลาของการต้องโทษ ซึ่งนอกจากจะเกิดผลดีต่อผู้ต้องขังแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงการที่นโยบาย และแนวทางปฏิบัติที่กรมราชทัณฑ์กำหนดขึ้นนั้นได้รับการตอบสนองให้เป็นไปในทิศทางที่กำหนดไว้ได้อย่างแท้จริง

ประการที่ 2 การดำเนินงานที่ช่วยสร้างความเป็นธรรมให้กับผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขัง คือ จากการศึกษา พบว่า การต้องโทษในเรือนจำและทัณฑสถาน ปิดเป็นการสร้างความเป็นธรรมให้กับสังคม ในขณะที่การต้องโทษในเรือนจำและทัณฑสถานเปิด เป็นการสร้างความเป็นธรรมให้กับผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขัง รวมทั้งสังคมควบคู่ไปด้วย อันเกิดจากลักษณะ และกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับเป้าหมายที่บรรจุชัดเจนในวิสัยทัศน์ของแผนแม่บทกระบวนการยุติธรรมแห่งชาติฉบับที่ 1 พ.ศ. 2547-2549 ส่วนหนึ่งที่ว่า “กระบวนการยุติธรรมมีการพัฒนาการอำนวยความสะดวกความยุติธรรมอย่างเป็นระบบ. . . เพื่อก่อให้เกิดดุลยภาพระหว่างการบังคับใช้กฎหมาย และการเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์. . .” (วัฒนา พัฒนพงศ์, 2547, น. 23) และยังแสดงถึงการดำเนินงานที่สอดคล้องกับแนวคิดของวิวัฒนาการของวัตถุประสงค์ และรูปแบบในการลงโทษของสำนักคิดทางอาชญาวิทยา คือ การลงโทษเพื่อการข่มขู่ยับยั้ง (Deterrence) การลงโทษเพื่อการตัดโอกาสของผู้กระทำความผิด (Incapacitation) การลงโทษเพื่อการแก้ไขฟื้นฟู (Rehabilitation) และการลงโทษเพื่อการเสริมสร้างพัฒนา และการกลับสู่สังคม (Reintegration) แม้การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในปัจจุบันเป็นการนำเอาการลงโทษทั้ง 4 ลักษณะร่วมกัน ซึ่งสามารถจัดกลุ่มได้เป็น 2 กลุ่ม คือ การลงโทษลำดับที่ 1 และ 2 เป็นการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังใน

เรือนจำ และทัณฑสถานปิด ในขณะที่การลงโทษลำดับที่ 3 และ 4 เป็นการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด

ดังนั้น การดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ในเรือนจำ และทัณฑสถานจึงเป็นการดำเนินงานที่พยายามที่ทำให้เกิดความเป็นธรรมทางสังคม คือ การทำให้การต้องโทษมิใช่เป็นเพียงการสร้างกรรมให้กับสังคม แต่ยังเป็นการสร้างกรรมให้กับผู้ต้องขังร่วมด้วย ซึ่งยังคงมีประเด็นหนึ่งที่มีความน่าสนใจอย่างหนึ่ง คือ การวางสัดส่วนของการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำอย่างเหมาะสม คือ การให้ผู้ต้องขังเข้าสู่การต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานระบบปิดก่อนการเข้าสู่การต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด เนื่องจากพบว่า สิ่งนี้จะช่วยในการเพิ่มคุณค่าให้กับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดในการใช้เป็นฐานในการปรับเปลี่ยนวิธีคิด และพฤติกรรมอันพึงประสงค์ให้เกิดขึ้น

ประการที่ 3 การดำเนินงานเพื่อสร้างการเข้าถึงสิทธิ และโอกาสที่สมควรจะได้รับให้กับผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขัง เนื่องจากก่อนต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานปิด แม้จะอยู่บนฐานของความเคารพในเรื่องสิทธิ และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่เป็นไปตามกระแสของสังคมโลก แต่ด้วยลักษณะของเรือนจำที่ได้กลายเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงาน หรือการสร้างช่องทางในการเข้าถึงสิทธิ และโอกาสตามของผู้ต้องขัง และครอบครัวสมควรจะได้รับ เช่น ความสามารถในการเชื่อมโยงผู้ต้องขังเข้ากับครอบครัว และชุมชน แต่ด้วยลักษณะของกฎระเบียบ และลักษณะของเรือนจำไม่เอื้ออำนวย ดังนั้น จึงทำให้การดำเนินการดังกล่าวไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้อย่างเต็มที่ตามสิทธิที่สมควรจะได้รับ ในขณะที่การเชื่อมโยงดังกล่าว สามารถเกิดได้อย่างเต็มที่กับผู้ต้องขังในเรือนจำและทัณฑสถานเปิด รวมถึงการเกิดขึ้นของกิจกรรมต่าง ๆ ที่สามารถเข้ามาสมทบให้การเชื่อมโยงดังกล่าวปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น การเยี่ยมเพื่อชีวิตคู่ การสร้างกิจกรรมเพื่อให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมกับกิจกรรมต่าง ๆ ของเรือนจำ ได้แก่ การเข้ามาใช้บริการ และจ่ายสินค้า การศึกษาดูงาน เป็นต้น

จากการศึกษา พบว่า ลักษณะการดำเนินงานดังกล่าว นอกจากจะเป็นการสร้างข้อได้เปรียบให้กับผู้ต้องขังในเรือนจำและทัณฑสถานระบบเปิดแล้ว ประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง คือ การดำเนินงานได้แสดงให้เห็นถึงสอดคล้องกับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชนซึ่งเป็นแนวคิด และหลักการสากลที่นานาประเทศต่างให้การยอมรับ โดยเฉพาะการระบุชัดเจนอยู่ในทั้งมาตรฐานขั้นต่ำในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoner 1995) และหลักการพื้นฐานว่าด้วยการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (Basic of Principle for the Protection of All Person under Any Form of Detention or Imprisonment 1998) ที่ได้มีการเน้นย้ำประเด็นในเรื่องสิทธิ คุณค่า และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ รวมถึงการส่งเสริม

และการดำรงสัมพันธภาพทางสังคมให้กับผู้ต้องขัง ครอบครัว และชุมชนเข้าด้วยกัน (กิตติพงศ์ กิตยารักษ์ และคณะ, 2548, น. 1-16, 186) การดำเนินงานที่สอดคล้องกับประเด็นในเรื่องสิทธิ และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ผู้ศึกษามองว่าเป็นแนวทางที่พึงประสงค์ที่สมควรจะเกิดขึ้นอย่างยิ่ง เนื่องจากจะเป็นการสร้างกรอบที่ชัดเจนให้การดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์แล้ว สิ่งสำคัญ เมื่อมีการใช้คำว่า “สิทธิ” แทนที่คำว่า “สงเคราะห์” (ซึ่งหมายถึงการช่วยเหลือเฉพาะหน้า มิใช่หมายถึง วิชาชีพสังคมสงเคราะห์ที่ดำเนินงานพัฒนามนุษย์และสังคมอย่างยั่งยืนตามหลักการทางวิชาชีพ) กับผู้ต้องขังน่าจะทำให้ผู้ต้องขังกลายเป็นบุคคลที่ผู้มีเกียรติ และศักดิ์ศรีตามความเป็นจริงมากขึ้น รวมถึงยังสามารถสร้างท่าที และการตอบรับอันเกิดจากบุคคลกลุ่มคนต่าง ๆ ทั้งเจ้าหน้าที่ ผู้ปฏิบัติงาน และบุคคลทั่วไปในสังคมได้เป็นอย่างดี และการดำเนินงานในลักษณะนี้ก็นับเป็นอีก แนวทางที่ได้ช่วยในการก่อร่างในเรื่องการเข้าถึงสิทธิ และโอกาสของผู้ต้องขัง และครอบครัวให้ เกิดขึ้นได้ในระดับที่สามารถทำการต่อยอด และทำการพัฒนาให้มีความสมบูรณ์ได้มากยิ่งขึ้น

ลักษณะของการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยในศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงพื้นฐาน 3 ประการ คือ การเตรียมความพร้อมที่ไม่แบ่งแยกออกจาก วิถีชีวิต การดำเนินงานที่ช่วยสร้างความเป็นธรรมให้กับผู้ต้องขัง และการดำเนินงานที่สร้างการ เข้าถึงสิทธิ และโอกาสที่สมควรจะได้รับ ถือเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ช่วยให้การเตรียมความพร้อม ผู้ต้องขังก่อนปล่อย สามารถนำไปสู่กระบวนการจัดการกับการติดยา การสร้างตราประทับ และการเสริมพลังอำนาจให้เกิดขึ้น หรืออาจกล่าวได้ว่า สิ่งเหล่านี้ได้ช่วยให้กระบวนการบ่มเพาะ คุณค่า และอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง ให้สามารถเติบโตและมั่นคงได้จริงในงานราชทัณฑ์

2.2 ลักษณะสำคัญของการดำเนินงาน หรือการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง

จากการศึกษาการดำเนินงานของเรือนจำได้นำไปสู่การค้นพบองค์ประกอบสำคัญที่ อยู่เบื้องหลัง และสนับสนุนให้การดำเนินงานของเรือนจำสามารถเป็นไปตามลักษณะการ ดำเนินงานใน 3 ประการ ตลอดจนการส่งผลไปยังกระบวนการลดการติดยา การประทับมติน และเสริมพลังอำนาจให้กับผู้ต้องขัง ล้วนแต่เป็นผลมาจาก “ลักษณะของการเป็นศูนย์เตรียมการ ปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง”

การเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง ถือเป็นจุดเด่น และองค์ประกอบที่สำคัญที่สุด ที่ทำให้กระบวนการบ่มเพาะคุณค่า และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับ ผู้ต้องขังปรากฏผลได้จริง ทั้งนี้ เนื่องด้วยด้วยลักษณะของเรือนจำ คือ การไม่มีกำแพงอันสูงทึบ

ล้อมรอบ และการมีกฎระเบียบที่ผ่อนคลายกว่าเรือนจำและทัณฑสถานปิดตัวไป ได้นำไปสู่การเกิดขึ้น และการดำเนินงานที่ก่อให้เกิดความเข้าใจกับนโยบาย แนวคิดสากลในเรื่องสิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ได้อย่างเต็มที่ รวมถึงความพร้อมในการที่จะกลายเป็นสถานที่ที่จะนำไปสู่การสร้างกระบวนการหล่อหลอมทางสังคมขึ้นใหม่ที่หมายถึง การลดการตีตรามลทินประทับที่ติดตัว พร้อมกับการเป็นสถานที่ที่จะช่วยให้เกิดการสร้างพลังอำนาจที่มีอยู่ และพัฒนาอำนาจให้เกิดแก่ผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี และจากด้วยลักษณะของเรือนจำยังได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะเด่นอื่น ๆ ที่เกิดมาจากการขยายผลจากความเป็นเรือนจำ และทัณฑสถานในระบบเปิดร่วมด้วย สามารถสรุปได้ดังนี้

1. การสร้างบรรยากาศที่คลี่คลายให้กับการต้องโทษ การเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง รวมถึงเรือนจำและทัณฑสถานระบบเปิด ได้แสดงให้เห็นถึง การใช้การจัดสิ่งแวดลอม หรือการสร้างระบบแวดลอมขึ้น เพื่อเป็นฐานสำคัญตั้งต้นในการลดการตีตรา ประทับมลทิน และการเสริมพลังอำนาจให้เกิดขึ้น ซึ่งเป็นไปในทำนองเดียวกันกับการใช้สิ่งแวดลอมมาเป็นตัวสร้างบรรยากาศในการที่จะขัดเกลา และหล่อหลอมพฤติกรรม อันพึงประสงค์ให้เกิดขึ้น หรือกล่าวได้ว่า เป็นการสร้างกระบวนการในการควบคุมทางสังคม (Social Control Process) เพื่อกำหนดตนเอง (Self-image) ในลักษณะการมองเห็นคุณค่าที่มีอยู่มีตนเองให้เกิดขึ้น และสิ่งที่ปรากฏให้เห็นชัดเจนถึงการมีบรรยากาศที่คลี่คลาย ลดการรับรู้ถึงการต้องโทษ และการเป็นผู้ต้องขัง คือ “การปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำ และอัตลักษณ์ของการเป็นผู้ต้องขัง” ในเบื้องต้นให้เหลือน้อยที่สุด คือ

การปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำ คือ การเปลี่ยนกำแพงอันสูงทึบให้เป็นเพียงรั้วธรรมดา การมีกฎระเบียบที่ผ่อนคลาย โดยเฉพาะการใช้คำนำหน้าเรือนจำเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง ผู้ศึกษามองว่า การปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำ ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการสร้างการรับรู้ใหม่ถึงความเป็นอิสระให้กับผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขังแล้ว การปลดปล่อยลักษณะยังเสมือนเป็นการสร้างวาทกรรมใหม่ร่วมด้วย ซึ่งเป็นวาทกรรมที่ว่าด้วย การปลดปล่อยลักษณะ คือ การปลดแอกตัวเองออกจากการไร้ซึ่งอำนาจและศักดิ์ศรี ที่สูญเสียจากการต้องโทษให้หมดลงไป พร้อมกับการก่อให้เกิดความรับรู้ได้ถึงพลังอำนาจในตนเองให้เกิดขึ้นได้ในเวลาเดียวกัน อีกทั้งการลดหรือทลายกำแพงสูงทึบ ยังเสมือนเป็นการทลายสัญลักษณ์ของความไร้อำนาจให้หมดลง และเข้าสู่การใช้ชีวิตในเรือนจำเปิด คือ การเปิดโอกาสในการที่จะเข้าถึงสิทธิ และโอกาสที่สมควรจะได้รับให้เกิดขึ้น

จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในเรือนจำและทัณฑสถานเปิด เป็นการสะท้อนถึงความเท่าทันต่อการตื่นตัวต่อกระแสของสังคมโลก ที่ในหลายประเทศต่างก็มีรูปแบบการ

ดำเนินงานในรูปแบบที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน คือ การจัดตั้งเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อยแยก ออกต่างหากของเรือนจำและทัณฑสถานเปิด แต่ถึงอย่างไร ผู้ศึกษายังคงมีความตกค้างทาง ความคิดกับประเด็นของการปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำที่แม้จะพบว่า เป็นวิธีคิด และ แนวทางการปฏิบัติที่ยังคุณประโยชน์อย่างยิ่ง แต่ยังคงเป็นการปลดที่ยังไม่สามารถทำให้ สัญลักษณ์ของการเป็นเรือนจำหมดไปได้อย่างสิ้นเชิง สังเกตได้จากแม้จะมีการนำเอาคำว่า “ศูนย์เตรียมการปลดปล่อย” และ “ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง” มาใช้ แต่ก็ยังมีการใช้คำว่า “เรือนจำชั่วคราว. . .” มาพ่วงท้ายร่วมด้วย จึงทำมองดูเหมือนว่าการปลดที่เกิดขึ้นยังมิใช่การปลด ได้อย่างแท้จริงที่ทำให้แสดงถึงความขัดแย้งกับนโยบาย และแนวทางการปฏิบัติที่เกิดขึ้นที่มีการ ร่วมศูนย์ไปยังความต้องการที่จะลดความเป็นเรือนจำให้หมดไป หรือแม้กระทั่งความสามารถใน การที่จะสร้างการรับรู้ถึงความเป็นอิสระจากการต้องโทษให้กับผู้ต้องขังได้อย่างสมควรจะเกิดขึ้น

อย่างไรก็ดี การทำหน้าที่ในการปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำ และทัณฑสถาน เปิดก็ยังคงเป็นแนวคิด และแนวทางการปฏิบัติที่มีความเหมาะสมที่สุดต่อนโยบาย กระบวนทัศน์ เป็องหลังนโยบาย และที่สำคัญคือ ผู้ต้องขังและครอบครัวผู้ต้องขัง แต่หากกรมราชทัณฑ์อยากที่ จะใช้กระบวนการบ่มเพาะคุณค่า และการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขังมีความชัดเจนมาก ยิ่งขึ้น การทบทวนไปยังการปลดปล่อยลักษณะที่น่าจะเป็นอีกทางเลือกจะช่วยให้การดำเนินงานของ เรือนจำ และกรมราชทัณฑ์มีความเหมาะสมมากยิ่งขึ้น

การปลดปล่อยลักษณะของการเป็นผู้ต้องขัง จากการศึกษา พบว่า ผู้ต้องขังสามารถ สร้างการรับรู้ และทำการปลดปล่อยลักษณะของการเป็นผู้ต้องขังได้ตั้งแต่การก้าวออกจากเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด ต่อเนื่องมาถึงการเข้าสู่การใช้ชีวิตในเรือนจำและทัณฑสถานเปิด ทั้งนี้เป็นผล สืบเนื่องมาจากลักษณะ และบรรยากาศที่คลี่คลายของเรือนจำที่ส่งผ่านไปยังการรับรู้ และ ความรู้สึกให้กับผู้ต้องขังได้ในทันที “. . .ออกมาอยู่ที่นี้บูบ สภาพจิตใจดีมาก ผมนั่งรถหกล้อมาถึง ครอบครอง เห็นหมู เห็นหมา เห็นวัว ผมยืนยิ้มได้ ความรู้สึกของผมมันมันตื่นตัน เหมือนว่าวันที่ ปลดปล่อยตัวเอง รู้สึกแบบนั้นมีความสุข. . .” (ผู้ต้องขังชาย 1, สัมภาษณ์, 21 สิงหาคม 2552)

จะเห็นได้ว่า สภาพแวดล้อมเป็นเครื่องมือสำคัญในการปลดปล่อยลักษณะเดิม และ นับเป็นเครื่องมือที่มีความนุ่มนวลและแยบยล ที่ช่วยให้การปลดปล่อยลักษณะเป็นไปตามธรรมชาติ รวมถึงการปลดปล่อยลักษณะจากการปลดเครื่องแบบนักโทษลง ร่วมกับการเปลี่ยนคำหน้าชื่อ และ คำเรียกขาน คือ การยกเลิกคำว่า นช. และ ญ. ซึ่งทำให้เห็นว่า การใช้ชีวิตในเรือนจำลักษณะนี้ นอกจากการปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำจากการทลายกำแพงสูงที่บั่นเป็นสัญลักษณ์ของ การต้องโทษให้หมดลงแล้ว การปลดเครื่องแบบนักโทษก็นับเป็นอีกหนึ่งในการทลายสัญลักษณ์ ของการลงโทษ และอัตลักษณ์ของความเป็นผู้ต้องขังให้หมดลงด้วยเช่นกัน ซึ่งการปลดปล่อยลักษณะ

ดังกล่าวลงนั้นถือได้สัญญาณที่ดีต่อการดำเนินชีวิตที่กำลังจะเกิดขึ้นภายหลังต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด

กล่าวคือ ลักษณะของเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดนับเป็นการดำเนินงานที่ช่วยสร้างบรรยากาศที่คลี่คลายให้การต้องโทษ ทั้งการปลดปล่อยลักษณะ และอัตลักษณ์ให้กับผู้ต้องขัง หรือกล่าวได้ว่า การจัดสภาพแวดล้อม และกฎระเบียบที่แสดงถึงความผ่อนคลายถือเป็นพื้นฐานสำคัญ แต่การที่ทำให้กระบวนการหล่อหลอมคุณค่าสามารถดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง และมีประสิทธิภาพ นั้น ยังจะต้องขึ้นอยู่กับรูปแบบปฏิสัมพันธ์ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขัง และรูปแบบกิจกรรมต่าง ๆ ภายในเรือนจำประกอบกันร่วมด้วย

2. ปฏิสัมพันธ์ และความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขังที่อยู่บนฐานของการเรียนรู้ร่วมกัน กล่าวได้ว่า ลักษณะของเรือนจำและทัณฑสถานเปิด นอกจากจะช่วยสร้างบรรยากาศที่คลี่คลายให้การต้องโทษแล้ว ยังส่งผลมาจากการกำหนดรูปแบบปฏิสัมพันธ์ และความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขัง ให้เป็นไปในรูปแบบที่มีแตกต่างไปจากการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานปิดอย่างสิ้นเชิง คือ เป็นการลดช่องว่างความแตกต่างระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขังให้แคบลง ทั้งจากการแต่งกายที่มีความใกล้เคียงกัน และการใช้คำเรียกขานที่ปราศจากการบ่งบอกถึงสถานภาพของการเป็นผู้ต้องขัง แต่เป็นคำเรียกขานก็ให้ความรู้สึกของความเป็นครอบครัวเข้ามาแทนที่ เช่น การใช้คำนำหน้าว่า แม่ พี่ น้อง น้ำ เป็นต้น กับผู้ต้องขัง รวมถึงรูปแบบการปฏิบัติที่ผู้ต้องขังสามารถพูดคุยกับเจ้าผู้ปฏิบัติงานในระดับที่เท่าเทียม การที่ผู้ต้องขังสามารถนั่ง หรือยืนขณะพูดคุยในระดับเดียวกันกับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน

ความเป็นจริงที่เกิดขึ้นนี้ย่อมบ่งชี้ให้เห็นได้อย่างเด่นชัดว่า ปฏิสัมพันธ์ และความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในเรือนจำได้พิสูจน์ให้เห็นถึงการสว่นกระแสกับการกล่าวโทษที่มีต่อการต้องโทษ และการดำเนินงานของเจ้าหน้าที่ถึงการก่อให้เกิดรอยมลทินกับผู้ต้องขัง (Stigmatizing Effect) ตามแนวคิดของนักทฤษฎีว่าด้วยการตีตรา ตลอดจนยังเป็นการลดการสูญเสียอำนาจ และคุณค่าให้กับผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี และการลดทอนช่องว่างจากการปฏิบัติระหว่างกัน หรือแสดงถึงนัยยะของการลดทอนอำนาจของการเป็นเจ้าหน้าที่ และเพิ่มอำนาจให้เกิดขึ้นกับผู้ต้องขัง

จากการศึกษายังพบว่า เหตุผลหนึ่งที่ช่วยสนับสนุนให้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่ กับผู้ต้องขังเกิดขึ้นในลักษณะของความสัมพันธ์แนวราบได้มากกว่าการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานปิด คือ การที่การต้องโทษในลักษณะนี้ได้ทำให้การดำเนินชีวิตของผู้ต้องขังกับเจ้าหน้าที่ที่มีความแนบชิดสนิท อันเกิดจากการทำงาน และการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน ซึ่งนำไปสู่การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน การพลัดเปลี่ยนการแสดงบทบาทจึงสามารถเกิดขึ้นได้

ตลอดเวลา จนกล่าวได้ว่า ลักษณะของการเป็นเรือนจำเปิดได้ก่อให้เกิดการกำหนดกิจกรรม และรูปแบบความสัมพันธ์ขึ้น ซึ่งกิจกรรมที่ช่วยส่งเสริมความสัมพันธ์ที่ดี และแสดงถึงการลด และเพิ่ม หรือการถ่ายโอนอำนาจระหว่างเจ้าหน้าที่ และผู้ต้องขังให้เกิดได้นั้น คือ “กิจกรรมที่อยู่บนฐานของการผลิตร่วมกัน”

กิจกรรมที่อยู่บนฐานของการผลิตร่วมกัน คือ กิจกรรมที่ทุกคนไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่ หรือผู้ต้องขังต่างมีส่วนร่วมในการผลิต กล่าวได้ว่า กิจกรรมในลักษณะนี้จะสามารถเชื่อมโยงเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานกับผู้ต้องขังให้เข้าใกล้กันมากขึ้น อย่างกรณี กิจกรรมด้านเกษตรกรรมที่ทั้งเจ้าหน้าที่ และผู้ต้องขังต่างทำหน้าที่ของการเป็นเกษตรกรร่วมกัน ใช้ชีวิตในกองงานร่วมกัน ซึ่งย่อมนำไปสู่แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอยู่ตลอดเวลา และเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นตลอดระยะเวลาของการต้องโทษ ซึ่งในส่วนนี้มีความแตกต่างไปจากการกิจกรรมในเรือนจำ และทัณฑสถานปิดอย่างชัดเจน เนื่องจากการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานปิดนั้นทำให้ผู้ต้องขัง กับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานขาดการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน และร่วมถึงการขาดมิติของการร่วมกิจกรรม และการเรียนรู้แลกเปลี่ยนร่วมกันอย่างสิ้นเชิง ผลดีของการผลิตร่วมกัน และการใช้ชีวิตร่วมกัน คือ การกลายเป็นกระบวนการสร้างปฏิสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ และกระชับความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นให้แก่กันและกัน บนฐานของลดอำนาจของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน และเพิ่มพลังอำนาจให้กับผู้ต้องขัง หรือการถ่ายโอนอำนาจให้แก่กันและกัน

การปฏิบัติต่อกันในลักษณะนี้ได้แสดงความสอดคล้องทฤษฎีการสร้างพลังอำนาจ (Empowerment Theories) ของมาร์กซิสต์ (Marxists) ร่วมกับแนวทางการทำงานของเจน แอดดัมส์ (Jane Addams) ที่กล่าวถึง การสร้างพลังอำนาจ และการพิทักษ์ให้เกิดขึ้นกับกลุ่มบุคคลที่ถูกถูกประทับมลทิน หรือผู้ด้อยโอกาสอันเกิดจากการกดขี่เอารัดเอาเปรียบ และการเลือกปฏิบัติ ผ่านทางการสร้างสัมพันธภาพที่อยู่บนความไว้วางใจ ความเคารพซึ่งกันและกัน การร่วมแบ่งพลังอำนาจ ความเสมอภาคเท่าเทียมกัน เป็นต้น (กิตติพัฒน์ นนทบุรีมธุละกุลย์, 2547, น. 1-28) ซึ่งการปฏิบัติในลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความเคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่มีในผู้ต้องขัง และจะช่วยส่งเสริมให้ผู้ต้องขังมีโอกาสในการที่จะแสดงพลังอำนาจของตนเองออกมา เช่น การให้ความรู้ การให้โอกาสกับผู้ต้องขังได้บอกกล่าวประสบการณ์ที่ตนมีให้กับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน และเพื่อนผู้ต้องขัง เป็นต้น

ปฏิสัมพันธ์ และความสัมพันธ์ในลักษณะการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และความเคารพระหว่างกันเป็นผลจากลักษณะของเรือนจำ และรูปแบบกิจกรรมที่แนบชิดเป็นเรื่องเดียวกันกับวิถีชีวิต ได้กลายเป็นปัจจัยสนับสนุนสำคัญต่อการปลดปล่อยลักษณะของการเป็นเรือนจำ และปลดปล่อยลักษณะของการเป็นผู้ต้องขังให้ค่อย ๆ หมดไป ควบคู่กับการกระบวนการปลดปล่อยจากลักษณะ

ทางกายภาพของเรือนจำ และกฎระเบียบ จนกล่าวได้ว่า ปฏิสัมพันธ์ และความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขังเป็นเครื่องมือสำคัญชิ้นหนึ่งที่ใช้มิติของการดำเนินชีวิตที่เต็มไปด้วยการเคลื่อนไหวของเรื่องราว และผู้คนเข้ามาสนับสนุนการปลดปล่อยลักษณะที่เกิดจากการจัดสภาพแวดล้อม และการวางกฎระเบียบให้ปรากฏผลดีขึ้นควบคู่กันทั้งต่อภาพลักษณ์ของการเป็นเรือนจำ และทัศนสถานเปิด และการทำให้ผู้ต้องขังสามารถเข้าสู่กระบวนการกำหนดสร้างตนเองที่พึงประสงค์ต่อไป

3. กิจกรรม และรูปแบบการดำเนินชีวิตที่นำไปสู่การสร้างโอกาสในการเข้าถึงการมีสิทธิ และการคุณภาพชีวิตที่ดีให้กับผู้ต้องขัง จากภาพรวมของการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนปล่อยในเรือนจำ และทัศนสถานเปิด คือ การเป็นการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังที่ไม่แบ่งแยกออกจากการดำเนินชีวิต ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้ต้องขังในเรือนจำเปิดมีโอกาที่จะเข้าถึงสิทธิ และแนวทางการดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ได้อย่างเต็มที่ อันประกอบด้วย การพัฒนาทักษะอาชีพ การพัฒนาจิตใจ การพัฒนาคุณภาพชีวิต และการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อย ท่ามกลางการดำเนินชีวิตในบรรยากาศที่คลี่คลาย จากการศึกษา พบว่า ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้ต้องขังสามารถเข้าถึงการมีคุณภาพชีวิต หรือสภาวะความเป็นอยู่ได้ง่ายยิ่งขึ้น สอดคล้องกับแนวคิดของการจัดสวัสดิการในความหมายกว้าง คือ มีความครอบคลุมองค์ประกอบทั้ง 7 ด้าน คือ การมีการศึกษา การมีสุขภาพอนามัยที่ดี การมีที่อยู่อาศัยตามควรแก่สภาพ การมีงานทำ การมีรายได้ การมีความมั่นคงทางสังคม นันทนาการ และบริการสังคม (กิตติพัฒน์ นนทบุรีมະดุลย์, 2549, น. 2-8; ระพีพรรณ คำหอม, 2549, น. 24-27) ซึ่งการที่สวัสดิการทั้ง 7 ด้านถูกทำให้เต็มแน่นนับเป็นวิธีการในการสร้างมั่นคง และหลักประกันให้กับผู้ต้องขังทั้งระหว่าง และภายหลังพ้นโทษ รวมไปถึงวิธีการที่จะก่อให้เกิดการเคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และสร้างความภาคภูมิใจให้กับผู้ต้องขังสามารถสรุปได้ดังนี้

การมีการศึกษา ผู้ต้องขังสามารถใช้เรือนจำเป็นสถานที่ในการศึกษาหาความรู้ได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงได้มีการมุ่งเน้นให้ผู้ต้องขังมีความรู้ และความสามารถโดยการวางรูปแบบกิจกรรมการฝึกทักษะวิชาชีพไว้อย่างหลากหลาย หากแต่เป็นการมุ่งเน้นการให้ศึกษาในลักษณะวิชาชีพ เช่น วิชาชีพด้านการเกษตร และการให้บริการ ร่วมกับการฝึกอบรมอาชีพระยะสั้น โดยเฉพาะภายหลังที่กรมราชทัณฑ์ได้มีการน้อมนำเอาหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเข้ามาปรับใช้กับการดำเนินงาน จึงทำให้เรือนจำได้มีการพัฒนา และขยายองค์ความรู้ด้านนี้มายังผู้ต้องขังร่วมด้วย จากการศึกษา พบว่า ผู้ต้องขังทุกคนที่เข้าสู่การใช้ชีวิตในเรือนจำเปิดต่างให้ความสนใจ และเข้าสู่กระบวนการศึกษาเรียนรู้ อีกทั้งหลายคนยังได้มีการวางแผนชีวิตถึงการนำเอาความรู้ที่ได้กลับไปใช้ภายหลังพ้นโทษร่วมด้วย ดังนั้น เรือนจำ

นอกจากจะทำหน้าที่ในการควบคุมผู้ต้องขังแล้ว เรือนจำยังสามารถทำหน้าที่ในการศึกษา ซึ่งพบว่า สำหรับผู้ต้องขังส่วนหนึ่งที่มีเคยมีโอกาสนในการเข้าสู่ระบบการศึกษา หรือขาดความต่อเนื่อง เรือนจำจึงได้กลายเป็นสถานศึกษาสำคัญในการวางรากฐานการศึกษาสามัญ การมีอาชีพการมีงานทำได้เป็นอย่างดี หรือกล่าวได้ว่า เรือนจำได้กลายเป็นสถานศึกษาในลักษณะเก็บตก หรืออุดช่องโหว่ให้กับกระบบการศึกษา ที่ช่วยให้บุคคลที่ไม่สามารถเข้าถึงระบบการศึกษาทั่วไปได้นั้น มีโอกาสในการศึกษา ในขณะที่ผู้ต้องขังบางส่วนก็สามารถใช้เรือนจำเป็นสถานศึกษาในการต่อยอดความรู้ หรือการสร้างความรู้ใหม่ให้กับตนเองนอกเหนือจากการศึกษาก่อนหน้านี้ได้ด้วยเช่นกัน

การที่เรือนจำมีกิจกรรมในการพัฒนาทักษะความรู้ต่าง ๆ นั้นนับเป็นวิธีการที่เหมาะสมที่จะช่วยให้การต้องโทษที่เกิดขึ้น มิได้นำไปสู่การสูญเสียสิทธิและโอกาสเกิดขึ้นแต่เพียงอย่างเดียว แต่กลับเป็นสถานที่ที่เปิดโอกาสในการเข้าถึงโอกาสในการศึกษา ซึ่งหมายรวมถึงโอกาสในการพัฒนาศักยภาพ และความสามารถให้เกิดขึ้นได้ด้วยเช่นกัน

การมีสุขภาพอนามัยที่ดี การต้องโทษในเรือนจำเปิดได้ทำให้เห็นถึงการเข้าสู่การมีสุขภาพอนามัยที่ดีได้อย่างชัดเจน คือ การลดความเสี่ยงกับโรคติดต่อ เช่น วัณโรค อีสุกอีใส เนื่องจากความแออัด และสภาพความเป็นอยู่ในเรือนจำ และทัศนสถานระบบปิดที่ทำให้การควบคุม และป้องกันการแพร่กระจายโรคเป็นไปอย่างยากลำบาก ร่วมกับการส่งเสริมพัฒนาสุขภาพร่างกาย จิตใจ อารมณ์ และสังคม คือ ด้วยสถานที่ กิจกรรมประจำวัน และกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นที่ส่งเสริมให้กลายเป็นเรื่องเดียวกันกับการออกกำลังกาย ซึ่งพบว่า ได้ช่วยให้ผู้ต้องขังมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรงขึ้น รวมถึงการขยายผลไปยังสภาพจิตใจ อารมณ์ และสังคมร่วมด้วย ในขณะที่การใช้ชีวิตในเรือนจำและทัศนสถานปิด นอกจากความจำกัดของพื้นที่ที่จะก่อผลเสียของสุขภาพร่างกาย ทั้งความเสี่ยงต่อโรคและความเสื่อมถอยของสภาพจิตใจ อันเกิดจากความกังวลต่อสุขภาพ และสภาพเรือนจำที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาสภาพจิตใจ และอารมณ์แล้ว การดำเนินชีวิตประจำวัน หรือการเข้าสู่กองงาน หรือการฝึกทักษะอาชีพที่ขาดมิติของการดำเนินงานร่วมกัน ทั้งระหว่างเจ้าหน้าที่กับผู้ต้องขัง หรือผู้ต้องขังกับผู้ต้องขัง หรือการทำงานในลักษณะประจำซ้ำ ๆ ในพื้นที่จำกัด

การมีที่อยู่อาศัยตามควรแก่อัตถภาพ ผู้ต้องขังสามารถเข้าถึงการมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นได้จากสวัสดิการด้านนี้เป็นอันดับแรก ตั้งแต่การเข้าสู่การใช้ชีวิตในเรือนจำเปิด ทั้งนี้เนื่องจากการต้องโทษในเรือนจำและทัศนสถานปิดนั้น ประสบกับปัญหาของความแออัดยัดเยียด ซึ่งสร้างความลำบากในการใช้ชีวิตให้กับผู้ต้องขังอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการดำเนินกิจกรรมประจำวัน ดังนั้นด้วยเนื้อที่ที่กว้างขวาง และการจัดสภาพแวดล้อมของเรือนจำลักษณะนี้ คือ การมีสภาพแวดล้อมที่

ใกล้เคียงกับสังคมภายนอก รวมถึงการเป็นสถานที่ที่ไม่มีกำแพง และการกำหนดกิจกรรมที่ช่วยสร้างบรรยากาศของความเป็นบ้าน เป็นครอบครัวให้เกิดขึ้นแทนที่ เช่น การใช้ชีวิตในครอบครัวจำลอง การให้อิสระในการประกอบอาหารได้ตามความต้องการ สวัสดิการด้านนี้ยังแสดงให้เห็นถึงการลดรูปของความเป็นเรือนจำให้กับผู้ต้องขัง และสังคมได้อย่างชัดเจน และสวัสดิการด้านนี้ไม่เพียงแต่ทำให้ผู้ต้องขังมีความเป็นอยู่ที่ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตที่ดีแต่ยังหมายถึง ด้วยลักษณะของความเป็นอยู่ได้ส่งผลต่อความสามารถในการเชื่อมโยงครอบครัวผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี เนื่องจากสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการพบปะพูดคุย ซึ่งทำให้ผู้ต้องขัง และครอบครัวมีโอกาสในการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันได้ง่ายขึ้น

การมีงานทำ การมีรายได้ ถ้ามองการต้องโทษในภาพรวม อาจดูเหมือนว่าการต้องโทษกับการมีงานทำ การมีรายได้ไม่สามารถกลายเป็นเรื่องเดียวกันได้ แต่จากการศึกษา พบว่าการต้องโทษในปัจจุบันไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการมีงานทำแต่อย่างใด เนื่องจากด้วยนโยบาย และแนวทางการดำเนินงานที่ทำให้ผู้ต้องขังทุกคนมีโอกาสในการที่จะลงมือทำงาน แต่สำหรับการมีงานทำก็มีความแตกต่างกันไปตามแต่ลักษณะของเรือนจำ คือ การมีงานทำในเรือนจำ และทัณฑสถานปิด โดยมากจะหมายถึง งานประเภทรับจ้าง ประเภทโรงงาน เช่น งานเย็บผ้า งานประดิษฐ์ต่าง ๆ ซึ่งมีความใกล้เคียงกับการทำงานในโรงงานหนึ่ง ๆ ในขณะที่การมีงานทำในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด คือ การทำงานเกษตร และงานบริการ ซึ่งทำให้ผู้ต้องขังที่ใช้ชีวิตในเรือนจำประเภทหลังมีโอกาสในการทำงานที่เกิดจากการผลิตร่วมกัน หรือการเป็นงานที่ส่งเสริมการใช้ชีวิตร่วมกับเจ้าหน้าที่ เพื่อนผู้ต้องขัง และขยายไปยังประชาชนทั่วไปหากเป็นงานประเภทของการให้บริการ เช่น งานวาดแผนโบราณ งานเสริมสวย เป็นต้น

และผลจากลักษณะของเรือนจำ และการมีงานทำที่แตกต่างกันได้ส่งผลต่อการมีรายได้ที่แตกต่างกันออกไป แม้การดำเนินงานในภาพรวมของเรือนจำ หรือกรมราชทัณฑ์ยังมิได้มีเป้าหมายในการที่จะสร้างรายได้ให้กับผู้ต้องขังขณะต้องโทษ การทำงานเป็นเพียงการสร้างความรู้ ภูมิปัญญาให้กับผู้ต้องขัง และผู้ศึกษาเห็นว่า การทำงานยังเสมือนเป็นการควบคุมผู้ต้องขังในอีกรูปแบบหนึ่งร่วมกับการแก้ไขฟื้นฟูผู้ต้องขัง และจากการศึกษา พบว่า การต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดได้ช่วยในการสร้างรายได้ ซึ่งเป็นผลตอบแทนของการดำเนินงานให้กับผู้ต้องขังในสัดส่วนที่มากกว่าการต้องโทษในเรือนจำและทัณฑสถานปิด “ต่างกันมาก อยู่ที่นั่น นี่ เย็บชุดเจ้าสาวได้เดือนหนึ่ง ก็ห้าสิบบาท กับนี่มาอยู่ ถ้าอยู่กองงานเกษตรปันผลก็สองร้อยกว่าบาทแล้ว โดยที่เราอยู่ได้ ไม่ต้องพึ่งญาติ อย่างมาอยู่กองรถ ปันผลก็จะได้เยอะขึ้น ก็คือ แบบว่ารายได้เรามีเยอะ. . .” (ผู้ต้องขังหญิง 2, สัมภาษณ์, 18 พฤศจิกายน 2552)

“...ผู้ต้องขังจะได้ปันทุกเดือน จุดไหนที่ทำรายได้มาก เค้าก็จะได้ปันผลมาก อย่างช่วงผ่าน มา อิฐดินนะ ออเดอร์เยอะ ทำไม่ทันส่งเลย ถ้าส่งได้เต็ม ผู้ต้องขังได้เดือนเป็นพัน พันบาท” (สัจจะ สมศรี, สัมภาษณ์, 24 สิงหาคม 2552)

สิ่งเหล่านี้ได้ช่วยสร้างความเข้าใจที่ตรงกันว่า การต้องโทษได้มีส่วนชดเชยกับการมีงานทำของผู้ต้องขัง รวมถึงการสร้างรายได้ให้กับผู้ต้องขัง แม้จะมีความแตกต่างกันระหว่างผู้ต้องขังในเรือนจำ และทัณฑสถานลักษณะปิด กับลักษณะเปิดก็ตาม และการมีรายได้จากการต้องโทษนั้นสำหรับผู้ต้องขังบางส่วนอาจจะส่งเงินส่วนนี้กลับไปยังครอบครัว ในขณะที่ผู้ต้องขังบางส่วนเลือกที่จะใช้เป็นทุนตั้งตัวภายหลังพ้นโทษ ในส่วนนี้จะก่อให้เกิดความเข้าใจที่ว่า การต้องโทษมิได้เป็นการทำลายการมีงานทำการมีรายได้ของผู้ต้องขังให้หมดลงอย่างสิ้นเชิง อีกทั้งการมีงานทำและรายได้จะสามารถเป็นแรงเสริมเชิงบวกต่อการทำงาน และการใช้ชีวิตให้กับผู้ต้องขังร่วมด้วย

การมีความมั่นคงทางสังคม สวัสดิการด้านนี้ในภาพรวมอาจไม่มีความแตกต่างกันมากนักในเรือนจำ 2 ลักษณะข้างต้น เช่น การสงเคราะห์ครอบครัวผู้ต้องขัง การสงเคราะห์ทุนการศึกษาบุตรผู้ต้องขัง การให้ความช่วยเหลือผู้พ้นโทษ รวมถึงสิทธิในการดูแลหากได้รับอันตรายจากการฝึกวิชาชีพ เพื่อสร้างประกันและความมั่นคงให้กับการดำเนินชีวิตระหว่างต้องโทษ ซึ่งพบว่า ข้อดีของสวัสดิการด้านนี้ในส่วนการช่วยเหลือผู้พ้นโทษในส่วนของเงินทุนประกอบอาชีพกรณีของเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด โดยเฉพาะการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย ในที่นี้ขอยกตัวอย่างเรือนจำชั่วคราวแคน้อย จังหวัดเพชรบูรณ์ ที่นอกจากลักษณะ และกิจกรรมของเรือนจำจะช่วยสร้างรายได้ ซึ่งรายได้ในส่วนนี้จะเป็นส่วนสำคัญในการใช้ในการสนับสนุนในการช่วยเหลือผู้พ้นโทษ แต่ในส่วนนี้ก็พบว่า เรือนจำชั่วคราวเขากลิ้ง จังหวัดเพชรบุรี ก็สามารถสร้างรายได้ของตนเองได้ในลักษณะที่ไม่แตกต่าง แต่สิ่งสำคัญคือ การที่เรือนจำชั่วคราวแคน้อย จังหวัดเพชรบูรณ์ ได้มีการดำเนินงานที่มีความครอบคลุมกว่าในด้านของการดำเนินกิจกรรมการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนปล่อยในช่วงท้ายของการต้องโทษ และการดูแลผู้พ้นโทษ ในขณะที่กิจกรรมส่วนนี้ของเรือนจำชั่วคราวเขากลิ้งได้ขึ้นตรงกับเรือนจำกลางจังหวัดเพชรบุรี และร่วมไปถึงการดูแลผู้ต้องขังภายหลังพ้นโทษร่วมด้วย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เรือนจำชั่วคราวแคน้อยสามารถบริหารจัดการในส่วนเงินรายได้ และการช่วยเหลือผู้พ้นโทษร่วมกันได้ จึงทำให้ผู้ต้องขังของที่นี่มีโอกาสในการที่จะได้รับการดูแลและช่วยเหลือภายหลังพ้นโทษได้อย่างเต็มที่

ซึ่งในส่วนนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า การเป็นเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดจะเป็นโอกาสดีในการสร้างรายได้ให้กับเรือนจำ และหากเรือนจำมีอำนาจ และภารกิจในการบริหารจัดการอย่างต่อเนื่องได้นั้น ก็จะทำให้ผู้ต้องขังที่อยู่ภายใต้การดูแลรับผิดชอบ มีโอกาสในการเข้าถึงสิทธิในการได้รับการช่วยเหลือในเรื่องทุนประกอบอาชีพมากยิ่งขึ้น และจากการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่

ผู้ปฏิบัติงานพบว่า การที่เรือนจำสามารถจัดสรรเงินทุนประกอบอาชีพได้นั้น นอกจากจะสร้างขวัญกำลังใจให้กับผู้ต้องขังแล้ว ยังเป็นอีกวิธีการหนึ่งซึ่งช่วยสร้างความมั่นคงให้กับผู้ต้องขังภายหลังพ้นโทษ และช่วยลดการกลับเข้าสู่วงจรของการกระทำผิดร่วมด้วย แต่จากความต้องการของผู้ต้องขังมีมากกว่าเงินทุนที่สามารถทำการจัดสรรได้ ตลอดจนการสนับสนุนส่วนนี้ยังคงขาดความชัดเจน จึงทำให้มีผู้ต้องขังบางส่วนเกิดการตกค้าง สำหรับการช่วยเหลือในด้านอื่น ๆ ภายหลังพ้นโทษ เรือนจำยังคงไม่สามารถขยายผลไปได้เต็มที่ เนื่องจากภารกิจของกรมราชทัณฑ์ยังคงมุ่งเน้นในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังระหว่างต้องโทษเป็นสำคัญ

ผู้ศึกษามองว่า แม้กรมราชทัณฑ์จะมีความพยายามในการจัดสวัสดิการด้านนี้อยู่อย่างต่อเนื่อง แต่ก็ยังพบว่า การจัดสวัสดิการนี้ยังขาดการเติมให้เต็มตามสิทธิที่สมควรจะได้รับ ทั้งในส่วนของการครอบครัวผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษได้อย่างเต็มที่ ในขณะที่ในหลายประเทศได้ให้ความสำคัญต่อครอบครัวผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าผู้ต้องขัง โดยการจัดตั้งเป็นศูนย์ให้ความช่วยเหลือเป็นการเฉพาะ เช่น The Family Fellowship ในประเทศเบอร์มิวด้า ซึ่งเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ในการช่วยเหลือครอบครัวผู้ต้องขังระหว่างการต้องโทษของสมาชิกในครอบครัว รวมทั้งการการจัดกิจกรรม และการฝึกทักษะอาชีพให้กับครอบครัวผู้ต้องขังร่วมด้วย หรือการดูแลเรื่องที่พักอาศัยให้กับผู้พ้นโทษในประเทศนิวซีแลนด์ การจัดตั้งบ้านกึ่งวิถีหรือประกอบด้วยการจัดตั้งโรงงานเพื่อสร้างงานให้กับผู้พ้นโทษ และองค์กรอาสาสมัครในหลายองค์กรที่ทำหน้าที่ในการช่วยเหลือผู้ต้องขังในประเทศญี่ปุ่น เป็นต้น (กรมราชทัณฑ์ สำนักสงคมสงเคราะห์, 2551, น. 47-50; พินิจพร โชติภัทรสมุล, 2548, น. 10-11; อัสนีย์ สังขเนตร, 2546, น. 39) ความแตกต่างระหว่างกันนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในประเทศยังคงเต็มไปด้วยของจำกัด ทั้งจากภารกิจของกรมราชทัณฑ์เอง และการขาดการประสานความร่วมมือไปยังองค์กร หรือหน่วยงานอื่น ๆ ในสังคมได้เท่าควร จึงทำให้สวัสดิการด้านนี้ยังคงมีความคับแคบ และสมควรที่จะทำการขยายต่อเพื่อให้ผู้ต้องขัง ครอบครัวผู้ต้องขัง ตลอดจนผู้พ้นโทษได้รับสวัสดิการที่สมควรได้รับอย่างสูงสุดตามสมควร ซึ่งการดำเนินงานของเรือนจำชั่วคราวแค้น้อย จังหวัดเพชรบูรณ์ได้แสดงให้เห็นถึงความตื่นตัว และความพยายามที่จะให้การดำเนินงานขยายไปยังการดูแลผู้พ้นโทษต่อเนื่อง โดยการวางแผนร่วมกับสโมสรโรตารีในการติดตาม และช่วยเหลือผู้พ้นโทษ ซึ่งถ้าหากการดำเนินงานร่วมกันในส่วนนี้ประสบความสำเร็จ ก็จะช่วยให้การจัดสวัสดิการด้านนี้ในประเทศไทยมีความใกล้เคียงกับแนวทางการปฏิบัติในต่างประเทศมากขึ้น และอาจเป็นโอกาสดีในการทำไปขยายผลไปยังเรือนจำอื่น ๆ ทั่วประเทศ

นันทนาการ กิจกรรมด้านศิลปะ ความบันเทิง และการพักผ่อนหย่อนใจนับเป็นสวัสดิการที่ส่งเสริมการมีคุณภาพชีวิตที่ดีให้กับผู้ต้องขัง ซึ่งเรือนจำ และทัณฑสถานต่าง ๆ ก็ได้มี

การสอดแทรกกิจกรรมประเทศดังกล่าวอยู่ตลอดเวลาเพื่อสร้างความสุข และลดความเครียดให้กับผู้ต้องขังระหว่างต้องโทษ แต่ความพิเศษของสวัสดิการด้านนี้ในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิดนั้น คือ การมีลักษณะทางกายภาพที่เอื้อ และส่งเสริมให้กิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีความสมบูรณ์ได้มากกว่า เช่น กิจกรรมกีฬา ซึ่งกีฬาบางประเภทจะต้องมีการใช้พื้นที่เฉพาะ หรือการใช้พื้นที่ที่กว้างพอสมควร เช่น วอลเลย์บอล กรีฑา ฟุตบอล เป็นต้น

ผู้ศึกษามองว่า กิจกรรมประเภทนี้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างยิ่งในการที่จะช่วยสร้างความบันเทิง และความผ่อนคลายให้กับผู้ต้องขัง คือ ด้วยพื้นที่ และสภาพแวดล้อมของการเป็นเรือนจำ และทัณฑสถานปิดดูเหมือนจะกลายเป็นข้อจำกัดสำหรับการจัดกิจกรรมบางประเภท ในขณะที่เรือนจำ และทัณฑสถานเปิดได้มีลักษณะทางกายภาพที่เหมาะสมกว่า และถึงแม้เรือนจำอาจจะไม่มีการจัดกิจกรรมในลักษณะดังกล่าวให้กับผู้ต้องขัง แต่ด้วยลักษณะของเรือนจำก็สามารถสร้างความรู้สึกเป็นสุข และผ่อนคลายให้กับผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี รวมถึงการเข้าสู่กองงาน หรือฐานการเรียนรู้ยังเอื้อให้เกิดความสุข และลดความตึงเครียดได้ด้วยเช่นกัน เนื่องจากทุกกองงาน หรือฐานการเรียนรู้ต่างอยู่บนฐานของการเรียนรู้ร่วมกัน การใช้กระบวนการกลุ่ม ซึ่งหมายถึง โอกาสในการพบปะพูดคุยกับเพื่อนผู้ต้องขัง รวมทั้งเจ้าหน้าที่ในการพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยนกันอยู่ตลอดเวลา ร่วมกับการอยู่ในบรรยากาศที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ และสังคม ซึ่งต่างได้ช่วยให้สวัสดิการด้านนี้สามารถเกิดขึ้นได้ง่าย และเสมือนเป็นกระบวนการสำคัญที่ช่วยในการพัฒนาจิตใจ ซึ่งเป็นภารกิจสำคัญในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังเกิดขึ้นได้ตลอดของการต้องโทษ

บริการสังคม สวัสดิการที่ให้การช่วยเหลือเป็นรายบุคคล เช่น การให้คำปรึกษาแก่ผู้ต้องขัง การจัดกิจกรรมกลุ่มที่นอกเหนือจากกิจกรรมอื่น ๆ พบว่า การต้องโทษในเรือนจำในลักษณะนี้ได้ช่วยให้เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน และผู้ต้องขังมีโอกาสใกล้ชิด และผูกพันกันแนบแน่นกว่าการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถานปิด การให้คำปรึกษาในลักษณะที่ไม่เป็นทางการจึงสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาจากการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันประจำกองงาน ประจำครอบครัวจำลอง และการที่ผู้ต้องขังและเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานมีความใกล้ชิดในลักษณะนี้ ได้ช่วยให้เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสามารถเข้าถึงสภาพปัญหาของผู้ต้องขังได้มาก เช่นเดียวกับโอกาสของผู้ต้องขังในการที่จะเข้าหาเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในการร่วมปรึกษาปัญหาร่วมกัน ซึ่งการให้คำปรึกษาลักษณะนี้แสดงถึงรูปแบบปฏิสัมพันธ์ และความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของการแลกเปลี่ยนร่วมกัน มากกว่าการอยู่บนฐานของอำนาจ และบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกันอย่างสุดโต่ง ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะสามารถลดช่องว่างอำนาจระหว่างเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน กับผู้ต้องขังให้แคบลงได้เช่นเดียวกัน

จากกิจกรรม และรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้ต้องขังในศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง ได้แสดงให้เห็นถึง โอกาสในการเข้าถึงการมีสิทธิ และการ

คุณภาพชีวิตที่ดีของผู้ต้องขังครบถ้วนตามองค์ประกอบของสวัสดิการตามความหมายกว้างทั้ง 7 ด้าน แม้ในบางส่วนเมื่อทำการวิเคราะห์ในบางแง่มุมแล้ว อาจพบว่าจะมีช่องว่างหลงเหลือให้เห็นอยู่บ้างก็ตาม แต่เมื่อมองในภาพรวมก็จะพบว่า การเป็นเรือนจำลักษณะนี้ได้ส่งเสริมต่อการเกิดขึ้นของสวัสดิการทั้ง 7 ด้านที่สมบูรณ์กว่าเรือนจำ และทัณฑสถานปิด ซึ่งการเติมเต็มสวัสดิการนั้นย่อมหมายถึง การเติมเต็มความสมบูรณ์ในความเป็นมนุษย์ให้กับผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี หรือกล่าวได้ว่า การต้องโทษแม้จะเป็นการลงโทษของสังคมที่มีต่อผู้กระทำความผิด แต่จะต้องไม่ลืมว่าบุคคลเหล่านั้นก็ยังคงมีความเป็นมนุษย์ และความเป็นพลเมืองของสังคมอยู่

ดังนั้น การทำให้สวัสดิการได้รับการเติมเต็มตามความเหมาะสมของความเป็นผู้ต้องขังที่อยู่บนฐานของความเป็นมนุษย์จึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความครอบคลุมตามภารกิจทั้ง 4 ด้าน คือ การพัฒนาทักษะอาชีพ การพัฒนาจิตใจ การพัฒนาคุณภาพชีวิต และการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยได้แล้วนั้น ยังแสดงถึงความสอดคล้องกับแนวคิดในเรื่องสิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ได้อย่างชัดเจน เป็นรูปธรรมมากกว่าการยกแนวคิดมากล่าวอ้างแต่เพียงอย่างเดียว และจะช่วยให้เรือนจำ และทัณฑสถานกลายเป็นสถาบันทางสังคมเพื่อกลุ่มคนผู้ด้อยโอกาสอันเกิดจากกระบวนการยุติธรรมได้อย่างสมบูรณ์

4. การเปิดโอกาสให้ครอบครัว และชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วม นอกจากการปลดสัญลักษณ์ของความเป็นเรือนจำ นอกจากจะก่อผลดีต่อการปลดอัตลักษณ์ของการต้องโทษให้กับผู้ต้องขังได้แล้วนั้น ยังพบว่า การปราศจากกำแพง หรือการทะลายกำแพงยังแสดงนัยยะอีกอย่างหนึ่ง คือ การทะลายกำแพงระหว่างเรือนจำ กับครอบครัว และชุมชนให้หมดลงอย่างสิ้นเชิง หลังจากที่เรือนจำ และทัณฑสถานเปิดก่อนหน้าได้แสดงให้เห็นถึง การสร้างกรอบปิดกั้นตัวเองมาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงได้แสดงถึงการทำให้สัญลักษณ์ของการเรือนจำค่อย ๆ หมดไป โดยการพัฒนารูปแบบกิจกรรม และแสวงหาเครือข่ายที่มุ่งให้ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนมีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมกับการดำเนินงานของเรือนจำซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ทั้งในแง่การพัฒนาระบบในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง ร่วมกับการแสวงหาเครือข่ายในสังคมในการเข้ามามีส่วนร่วมกับการดำเนินงาน ซึ่งผู้ศึกษามองว่า การแสวงหามีส่วนร่วมกับครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนในเรือนจำลักษณะนี้สามารถทำการเชื่อมโยงผู้ต้องขัง ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนให้เข้าหากันได้เป็นอย่างดี และสิ่งเหล่านี้ยังช่วยให้ทุกฝ่ายต่างไปรับผลประโยชน์ร่วมกัน คือ ผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขังมีโอกาสในการดำรงรักษาสัมพันธภาพความเป็นครอบครัวให้คงอยู่ ชุมชนมีโอกาสในการเข้ามาใช้บริการ และร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้

ซึ่งในส่วนของผู้ชุมชน จากการศึกษา พบว่า การเป็นเรือนจำเปิด และกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้กลายเป็นสิ่งจูงใจในการเข้ามาของผู้ชุมชน เช่น ความต้องการในการใช้บริการที่มีราคาถูก และมีคุณภาพ ความต้องการในการศึกษาหาความรู้ โดยเฉพาะเมื่อเรือนจำได้มีการนำเอาความรู้ในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง หรือเกษตรทฤษฎีใหม่เข้ามาใช้ เห็นได้ชัดในเรือนจำซึ่งการเข้ามาในครั้งแรกนั้น โดยมากเป็นการมาเพื่อประโยชน์ส่วนตัว แต่เมื่อได้มีโอกาสเข้ามาอยู่บ่อยครั้งนอกจากจะช่วยส่งเสริมทักษะทางด้านอาชีพ และทักษะทางสังคมให้กับผู้ต้องขังแล้วนั้น ในที่สุดก็นำไปสู่การเข้ามาช่วยสนับสนุนการดำเนินงานในส่วนอื่น ๆ ของเรือนจำร่วมด้วย เช่น การสนับสนุนงบประมาณ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน เป็นต้น และเรือนจำก็จะได้รับประโยชน์จากการเข้ามาของครอบครัว ผู้ต้องขังทั้งในแง่การสนับสนุนภารกิจในส่วนพัฒนาจิตใจ ร่วมกับงานด้านการควบคุมได้เป็นอย่างดี ในขณะที่ประโยชน์ที่เรือนจำได้รับจากผู้ชุมชน คือ การเข้ามาส่งเสริมการพัฒนาทักษะอาชีพ และสังคมให้กับผู้ต้องขังร่วมกับเรือนจำ รวมถึงการได้มาของการสนับสนุนในด้านต่าง ๆ ซึ่งช่วยให้เรือนจำสามารถลดการพึ่งพิงงบประมาณ และความช่วยเหลือจากกรมราชทัณฑ์ได้ดีกว่าเรือนจำและทัณฑสถานระบบปิด หรือกล่าวได้ว่า การเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงได้ช่วยให้เรือนจำลดความโดดเดี่ยวในการดำเนินงานของเรือนจำ รวมถึงการกลายเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนได้เป็นอย่างดี และสิ่งสำคัญ คือ เป็นการช่วยให้การปลดปล่อยตัวของการเป็นผู้ต้องขังให้หมดลงได้ง่ายยิ่งขึ้น รวมถึงการปลดปล่อยอันเกิดจากอคติ และความไม่รู้ของผู้ชุมชนให้หมดลงได้ด้วยเช่นกัน

ลักษณะของการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงทั้ง 4 ประการ นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่มีความเชื่อมโยงกันและกันซึ่งจะส่งผลดีต่อการกลายเป็น “กระบวนการบ่มเพาะคุณค่า และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง” หรือการเป็นทำหน้าที่ในการจัดการที่ดีรา ประทับมลทิน และเสริมพลังอำนาจให้กับผู้ต้องขังก่อนการใช้ชีวิตภายหลังพ้นโทษได้เป็นอย่างดี

2.3 กระบวนการจัดการกับการลดการตีตรา การประทับมลทิน และการเสริมพลังอำนาจให้กับผู้ต้องขัง

การเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง เสมือนเป็นเครื่องมือ หรือสถานที่สำคัญการสร้าง “กระบวนการแห่งการบ่มเพาะคุณค่า และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง” ให้เกิดขึ้น หรือกล่าวได้ว่า เป็นการสร้างกระบวนการหล่อหลอมทางสังคม หรือการกำหนดสร้างทางสังคมขึ้นใหม่ให้กับผู้ต้องขัง ซึ่งเป็นกระบวนการที่จะใช้ในการจัดการตราประทับที่

ติดตัวมากับผู้ต้องขังจากกระบวนการยุติธรรม และการต้องโทษในเรือนจำ และทัณฑสถาน ในระบบปิดให้หมดลง พร้อมกับการสร้างกระบวนการที่จะช่วยในการเสริมสร้างพลังอำนาจ ซึ่งหมายถึง การตระหนักในคุณค่า ศักยภาพ และความสามารถของตัวเองให้เกิดขึ้นก่อนการกลับสู่สังคม กระบวนการนี้จะประกอบด้วย 2 กระบวนการที่สำคัญ คือ

กระบวนการปลดอัดลักษณะเดิม ตั้งแต่วันที่แรกเมื่อผู้ต้องขังเข้าสู่การใช้ชีวิต หรือการต้องโทษในเรือนจำเปิดนั้นย่อมหมายถึง ผู้ต้องขังนั้นได้เข้าสู่กระบวนการปลดอัดลักษณะเดิมของการเป็นผู้ต้องขังได้โดยทันที โดยใช้ลักษณะความคล่องตัวของเรือนจำลักษณะเปิดเป็นเครื่องมือขึ้นสำคัญ ซึ่งประกอบด้วย การปลดสัญลักษณ์ของการเป็นเรือนจำให้หมดไป เช่น การไม่มีกำแพง การมีกฎระเบียบที่ผ่อนคลาย ร่วมกับการปลดอัดลักษณะของการเป็นผู้ต้องขังในชั้นแรก ซึ่งหมายถึง การปลดเครื่องแบบ และคำนำหน้าชื่อที่สะท้อนถึงอัดลักษณะของการเป็นผู้ต้องขังให้หมดลงไปพร้อมกัน ซึ่งกระบวนการปลดนี้ถือเป็นกระบวนการปลดขั้นแรกที่ใช้สภาพแวดล้อม และกฎระเบียบมาเป็นตัวทำลายสัญลักษณ์ และอัดลักษณะเดิมของการเป็นผู้ต้องขังให้เบาบางลง กระบวนการ

กระบวนการปลดขั้นต่อมา คือ การสร้างปฏิสัมพันธ์ และรูปแบบความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งการปลดขั้นนี้สามารถเกิดขึ้นซ้อนทับกับกระบวนการสร้างอัดลักษณะใหม่ให้กับผู้ต้องขังได้ด้วยเช่นกัน เช่น การใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน การทำงานร่วมกัน ซึ่งหมายถึง การลดช่องว่างในการปฏิบัติอันเกิดจากสถานภาพที่แตกต่างให้เหลือน้อยที่สุด เช่น การพูดคุยในภาษาระดับเดียวกัน การนั่ง การยืนในระดับเดียวกัน สิ่งเหล่านี้นับเป็นการแสดงถึงการลดทอนอำนาจ การเพิ่มอำนาจให้ผู้ต้องขัง และร่วมแบ่งปันอำนาจจะหว่างกันที่ดีที่จะช่วยให้การรับรู้ถึงคุณค่า และศักดิ์ศรีที่มีอยู่ในตนเองค่อย ๆ เติบโตขึ้นไปด้วย

กระบวนการปลดขั้นสุดท้าย คือ การใช้กิจกรรม และการดำเนินชีวิตที่เน้นกระบวนการกลุ่ม และกระบวนการมีส่วนร่วมทั้งจากเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ผู้ต้องขัง เพื่อนผู้ต้องขัง ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนเข้าร่วมกัน กระบวนการนี้ทำให้เห็นว่า กระบวนการปลดอัดลักษณะเดิมของการเป็นผู้ต้องขังนั้น เป็นกระบวนการทำให้อัดลักษณะที่มีอยู่เดิมนั้นให้ค่อย ๆ ลดลง จนทำให้มองเห็นถึงกิจกรรม และการดำเนินชีวิตที่เป็นไปเพื่อการพัฒนา และฟื้นฟูผู้ต้องขังนั้นไปส่งผลสะท้อนกลับมายังกระบวนการปลดอัดลักษณะให้กับผู้ต้องขังได้ด้วยเช่นกัน

กระบวนการปลดอัดลักษณะเดิมนี้นอกจากจะแสดงถึงการปลดสัญลักษณ์ของการต้องโทษที่ใช้แวดล้อม รูปแบบปฏิสัมพันธ์ ความสัมพันธ์ และกิจกรรมต่าง ๆ แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึง กระบวนการปลดอำนาจอันเกิดจากความแตกต่างทางสถานภาพ และความรับผิดชอบระหว่างเจ้าหน้าที่ กับผู้ต้องขังร่วมด้วยผ่านทางปฏิสัมพันธ์ การดำเนินกิจกรรม และการดำเนินชีวิตร่วมกัน

ซึ่งซ้อนทับ ซึ่งนับเป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่องไปจนกระทั่งพ้นโทษ และส่งต่อไปยังกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง

กระบวนการค้นพบอัตลักษณ์ใหม่ หลังจากที่ถูกผู้ต้องขังได้เข้าสู่กระบวนการในการปลดอัตลักษณ์เดิมในขั้นหนึ่งแล้ว กระบวนการค้นพบอัตลักษณ์ใหม่ก็ได้มีการเกิดขึ้นควบคู่กัน ซึ่งพบว่า เครื่องมือสำคัญที่ใช้ คือ การสร้างงานให้กับผู้ต้องขัง หรือการทำงานในกองงาน หรือฐานการเรียนรู้ต่าง ๆ ซึ่งการเป็นเรือนจำลักษณะดังกล่าวได้ส่งผลให้ประเภทงานที่จัดให้กับผู้ต้องขังมีความแตกต่าง ๆ ไปจากเรือนจำ และทัณฑสถานทั่วไป และสิ่งสำคัญคือ งานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึงของการผลิตร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานกับผู้ต้องขัง และผู้ต้องขังกับผู้ต้องขัง การมีส่วนร่วมนี้นอกจากจะช่วยให้งานสามารถดำเนินไปได้ด้วยดีแล้ว ยังหมายถึง การสร้างการมีส่วนร่วมและความรับผิดชอบร่วมกันให้เกิดขึ้น ซึ่งในส่วนนี้มีสร้างความโดดเด่น และแตกต่างให้กับเรือนจำลักษณะนี้ได้อย่างชัดเจน เนื่องจากทำงานในเรือนจำ และทัณฑสถานปิดนั้น พบว่า เป็นการทำงานในลักษณะโรงงานที่ส่งผลให้เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานกับผู้ต้องขัง และผู้ต้องขังกับผู้ต้องขัง แยกขาดออกจากกัน รวมถึงงานที่อยู่บนฐานของการผลิตร่วมกันยังแสดงให้เห็นถึง งานที่แสดงถึงความเป็นมนุษย์มากกว่าการเป็นฟันเฟืองอย่างหนึ่งในการผลิตระบบโรงงาน หรืองานรับจ้างบางประเภทที่ปรากฏในเรือนจำ และทัณฑสถานปิด เช่น การเย็บปักถักร้อย การประดิษฐ์ประเภทต่าง ๆ อีกทั้งผู้ต้องขังในเรือนจำเปิด ยังสามารถมีโอกาสนในการหมุนเวียนกองงานได้ตามเหมาะสม จึงทำให้ผู้ต้องขังมีโอกาสนในการที่จะเรียนรู้ และค้นพบความสามารถให้กับตนเองอยู่ตลอดเวลา

จากภาพรวมของกระบวนการค้นพบอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขังที่อาศัยการทำงานเป็นเครื่องมือ และยังหมายถึงการทำงานที่อยู่บนฐานของการผลิตร่วมกัน ตลอดจนงานที่คำนึงถึงความเป็นมนุษย์ ซึ่งพบว่า กระบวนการดังกล่าวเป็นการมุ่งให้ผู้ต้องขังเกิดการพัฒนาทักษะอาชีพ และทักษะทางสังคมให้เกิดขึ้นควบคู่กัน ซึ่งเมื่อมองไปยังรูปแบบที่เรือนจำได้ใช้ในการค้นพบอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง คือ

1. การค้นพบอัตลักษณ์ใหม่จากฐานของอัตลักษณ์เดิม ซึ่งหมายถึง อัตลักษณ์เดิมก่อนการต้องโทษทั้งจากสถานภาพ อาชีพ การศึกษา และความเป็นอยู่ หรือเรียกว่า การหมุนเสริมต้นทุนเดิมให้กับผู้ต้องขัง

2. การค้นพบสร้างอัตลักษณ์ใหม่จากการเปิดโลกประสบการณ์ใหม่ หรือเรียกว่า การสร้างต้นทุนใหม่ให้กับผู้ต้องขัง ในกรณีที่ผู้ต้องขังขาดความรู้ หรือประสบการณ์ที่มีต่อกิจกรรมการฝึกทักษะอาชีพที่เรือนจำได้จัดไว้

กระบวนการในการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ทั้งสองรูปแบบนี้ นอกจากเรือนจำจะมุ่งหวังให้ผู้ต้องขังมีทักษะทางด้านอาชีพ และสังคมควบคู่กันแล้วนั้น ยังพบว่า เป้าหมายที่แท้จริงของ

กระบวนการดังกล่าว คือ การที่ผู้ต้องขังสามารถมองเห็นคุณค่าที่มีอยู่ในตนเอง จากการรับรู้ในศักยภาพ และความสามารถจากการลงมือทำงาน ซึ่งหมายความว่า กิจกรรมการฝึกทักษะอาชีพในแต่ละกองงาน หรือฐานการเรียนรู้เป็นวิธีการที่จะนำพาให้ผู้ต้องขังเกิดการรับรู้ถึงศักยภาพ และความสามารถที่มีอยู่ในตัวเอง และตระหนักในคุณค่าที่มีอยู่ในตนเองซึ่งจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนวิธีคิด และพฤติกรรมให้กับผู้ต้องขัง การทำงานจึงเสมือนเป็นกระบวนการที่ช่วยในการบ่มเพาะคุณค่าให้กับผู้ต้องขัง รวมถึงยังหมายถึง การสร้างช่องทางอาชีพอันจะนำไปสู่การกำหนดอัตลักษณ์ใหม่ให้กับตนเองภายหลังพ้นโทษ

กระบวนการดังกล่าวได้แสดงถึงความสอดคล้องกับแนวคิดการปฏิบัติงานที่เน้นความเข้มแข็งของระบบผู้ให้บริการ (Strengths-Based Practice) เป็นการแสดงความเชื่อมั่นในศักยภาพของผู้ให้บริการ ซึ่งบุคคลเหล่านี้จำเป็นต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานร่วมกับนักสังคมสงเคราะห์ในลักษณะของการเป็นหุ้นส่วน (Partnership) ที่เป็นการดำเนินงานที่สนับสนุนให้ผู้ให้บริการได้ตระหนักในจุดแข็ง ความเข้มแข็งในตนเอง มองข้ามและไม่แก้ไขปมด้อยของผู้ให้บริการ ซึ่งเป็นการค้นหาจุดแข็งในบริบทของผู้ให้บริการ ซึ่งก็คือ การสร้างความภาคภูมิใจในตัวเอง (Self-esteem) และเสริมพลังอำนาจ (Empowerment) อันเป็นการสร้างความเชื่อมั่นให้เกิดแก่ผู้ให้บริการในการที่จะป้องกัน แก้ไข และพัฒนาตนเองในการรับมือกับปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นได้เป็นอย่างดี (กิติพัฒน์ นนทบุรีมະดุลย์, 2549, น. 1-4; จิราลักษณ์ จงสิทธิมัน, 2547, น. 139-140) กล่าวคือ จากกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง โดยการเข้าสู่กองงาน หรือฐานการเรียนรู้ต่าง ๆ มิได้เกิดจากอำนาจในการตัดสินใจของเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานโดยลำพัง แต่เป็นการทำงานร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานกับผู้ต้องขัง คือ การมองของจุดแข็งที่มีอยู่ในตัวผู้ต้องขังร่วมกัน หรือที่เรียกว่า เป็นการหนุนเสริมต้นทุนเดิมให้กับผู้ต้องขัง ในขณะที่ผู้ต้องขังบางกลุ่มอาจจะยังมิได้มีต้นทุนเดิมที่สอดคล้องกับกองงานต่าง ๆ วิธีการที่ใช้ คือ การให้โอกาสผู้ต้องขังในการเรียนรู้ร่วมกับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน และเพื่อนผู้ต้องขังเพื่อทำการค้นหาจุดแข็งซึ่งจะนำไปสู่การตระหนักในคุณค่าที่มีในตัวเองต่อไป

นอกจากนั้น สิ่งสำคัญที่ช่วยให้กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ใหม่นี้ คือ การเปิดโอกาสให้ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมกับการดำเนินงานของเรือนจำ และการดำเนินชีวิตของผู้ต้องขังให้ได้มากที่สุด ซึ่งพบว่า การเข้ามาของครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนได้กลายเป็นกระจุกทองถึงความเป็นตัวตน และคุณค่าให้กับผู้ต้องขังได้เป็นอย่างดี ซึ่งการให้ความสำคัญกับครอบครัวของผู้ต้องขัง และชุมชนพบว่า เกิดขึ้นในหลายประเทศ เช่น หลักสูตรการเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยในสหรัฐอเมริกาที่ได้ให้การกิจกรรมที่เน้นสัมพันธ์ระหว่างผู้ต้องขังและครอบครัว แต่หากเปรียบเทียบกับการทำงานในบางประเทศ อย่างเช่น ในประเทศ

แคนาดา พบว่า ชุมชนได้เข้ามามีบทบาทในการดำเนินงานร่วมกับเรือนจำอย่างชัดเจน ทั้งการเข้าร่วมเป็นอาสาสมัครด้านต่าง ๆ การร่วมเป็นกรรมการที่ปรึกษาภาคประชาสังคมสำหรับการพักโทษ การโฆษณาประชาสัมพันธ์ คือ ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนสามารถเข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินงานมากกว่าการเข้าร่วมกิจกรรมที่ทางเรือนจำจัดขึ้น ในขณะที่ฮ่องกง หรือองค์กร CARE ในสิงคโปร์ที่ชุมชนได้มีการจัดตั้งศูนย์ในการให้ความช่วยเหลือผู้ต้องขัง และครอบครัวผู้ต้องขัง (กรมราชทัณฑ์ สำนักสงคมสงเคราะห์, 2551, 47-50; พินิพร โชติภักทรสมุล, 2548, น. 10-11; อัสนีร์ สังขเนตร, 2546, น. 39)

จากการศึกษาพบว่า กระบวนการทั้ง 2 กระบวนการนี้ต่างมีความซับซ้อน และไม่ สามารถแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด ทั้งจากการใช้บรรยากาศที่คลี่คลายของการต้องโทษ รูปแบบปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานกับผู้ต้องขังที่อยู่บนฐานของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน และกิจกรรม และการดำเนินชีวิตที่มุ่งให้เกิดการพัฒนาทักษะอาชีพ และทักษะสังคม ให้เกิดขึ้นควบคู่กัน พร้อมกับการเปิดโอกาสให้ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมกับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง หรือกล่าวได้ว่า กระบวนการบ่มเพาะคุณค่า และอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขัง ซึ่งเป็นกระบวนการในการสร้างความพร้อมให้กับผู้ต้องขังก่อนปล่อย จะต้องอาศัยกลุ่มคน 5 กลุ่มด้วยกัน คือ ผู้ต้องขัง เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน เพื่อนผู้ต้องขัง ครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชน แม้ใน 2 กลุ่มหลังอาจจะยังขาดความชัดเจนในการเข้ามาสนับสนุนในกระบวนการนี้ได้อย่างเต็มที่หากเปรียบเทียบกับกระบวนการดำเนินงานในต่างประเทศ

แต่หากมองในภาพรวมก็จะพบว่า กระบวนการแห่งการบ่มเพาะคุณค่า และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับผู้ต้องขังนั้นสามารถเกิดขึ้นจากการทำให้ผู้ต้องขังได้รับสวัสดิการทั้ง 7 ด้านอย่างครอบคลุมให้ได้มากที่สุด จะเสมือนเป็นการทำให้กระบวนการลด และสร้างอัตลักษณ์สามารถนำไปสู่การจัดการกับการตีตรา การสร้างประทับให้หมดลง พร้อมกับการเสริมพลังอำนาจนี้มีความสมบูรณ์ที่แสดงให้เห็นถึงการทำงานบนฐานของความเป็นมนุษย์สอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน (basic human right) ที่สามารถใช้เป็นข้ออ้างที่ไม่เพียงแต่เป็นการคุ้มครองเพื่อการมีชีวิตอยู่เท่านั้น แต่จะต้องเป็นการคุ้มครองเพื่อการมีชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่าให้สมกับความเป็นมนุษย์ (Life worthy of a human being) (กมลพล พลวัน; จรัญ โฆษณานันท์, อ้างถึงใน ณัฐยา จรรยาชัยเลิศ, 2548, น. 14; ศักดิ์ชัย เลิศพานิชพันธุ์, 2551, น. 5) และการที่กระบวนการนี้สามารถแสดงถึงความเชื่อมโยงกับประเด็นเรื่องสิทธิ และกฎหมายสากลก็จะยิ่งเป็นการเพิ่มน้ำหนักให้กับ การดำเนินงาน และการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในการให้ความสำคัญ และทำการขยายผลต่อไป

3. ปัจจัยสนับสนุน และปัญหาอุปสรรคที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงาน การเตรียมความพร้อมก่อนปล่อย

การดำเนินงานการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนปล่อยที่ปรากฏให้เห็นในเรือนจำชั่วคราวทั้งสองแห่ง นับเป็นผลของการดำเนินงานที่เกิดมาจากเหตุปัจจัยสนับสนุนที่อยู่เบื้องหลังการดำเนินงาน ตลอดจนปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นที่ทำให้ ถึงแม้เรือนจำชั่วคราวทั้งสองอยู่ภายใต้นโยบายการคืนคนดีสู่สังคมเหมือนกัน แต่ด้วยเหตุปัจจัย และปัญหาอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องมีแตกต่างกันไปจึงทำให้การดำเนินงานของเรือนจำที่ทั้งความเหมือน และความแตกต่างสรุปได้ดังนี้

3.1 ปัจจัยสนับสนุนให้กับการดำเนินงาน

จากการศึกษา พบว่า ปัจจัยสนับสนุนที่มีความสำคัญและส่งผลต่อการดำเนินงานของเรือนจำทั้งสอง ได้แก่ นโยบายคืนคนดีสู่สังคม แนวทาง และกิจกรรมภายใต้นโยบายความพร้อมของเรือนจำ ลักษณะของผู้นำและเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ลักษณะของผู้ต้องขัง และความร่วมมือจากภาคส่วนต่าง ๆ ในชุมชน และเมื่อนำเอาปัจจัยทั้ง 6 ตัว มาทำการจัดหมวดหมู่ก็จะพบว่า ปัจจัยสนับสนุนสามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ

ระดับกรมราชทัณฑ์ คือ การกำหนดนโยบาย และแนวทางกิจกรรมต่าง ๆ ภายใต้ นโยบายที่ต้องคำนึงถึงความสอดคล้องกับสถานการณ์ต่าง ๆ ทั้งภายนอก และภายในประเภท และความสอดคล้อง และสนับสนุนระหว่างกันของนโยบายกับแนวทางกิจกรรมต่าง ๆ ตลอดจนการมี การกำหนดแนวทางและกิจกรรมต่าง ๆ ที่ชัดเจนให้กับเรือนจำ และทัณฑสถานสามารถนำไป ปฏิบัติไปอย่างสะดวก ปัจจัยสนับสนุนระดับนี้นับเป็นปัจจัยหลักที่ต้องอาศัยความสามารถในการ แปลงนโยบายของเจ้าหน้าที่ระดับกรมราชทัณฑ์ หรือที่เรียกว่า กระบวนการนำนโยบายไปปฏิบัติ ระดับมหภาค ซึ่งพบว่า การเกิดขึ้นของนโยบายคืนคนดีสู่สังคม สามารถสะท้อนถึงการทำงานของ กรมราชทัณฑ์ได้มีการใช้ค่านิยม กระแสสังคม และสถานการณ์ต่าง ๆ ทั้งในระดับโลก และ ระดับประเทศที่มีความเป็นพลวัตมาใช้เป็นปัจจัยหนุนเสริมสำคัญในการกำหนดนโยบาย เช่น แนวคิดในเรื่องสิทธิมนุษยชน แนวคิดในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง แนวคิดการปฏิรูประบบราชการ เป็นต้น

ขอยกตัวอย่าง แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง การนำเอาแนวคิดนี้เข้ามาปรับใช้ในงาน งานราชทัณฑ์ โดยเฉพาะการนำมาสู่แนวคิดการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงขึ้นในเรือนจำ

และทัศนสถาน ถือเป็นนโยบายที่มีความเหมาะสมทั้งในแง่บริบทของสังคม และบริบทของการเป็นเรือนจำ และทัศนสถานเปิด ซึ่งนอกจากจะเป็นฐานสำคัญในการพัฒนาการดำเนินงานให้กับเรือนจำ และทัศนสถานเปิดแล้ว จากการศึกษาพบว่า นโยบายดังกล่าวยังได้ช่วยลดปัญหาในเรื่องการมีงานทำ และการไม่เป็นที่ยอมรับของสังคมให้กับผู้ต้องขังได้ในระดับหนึ่ง เนื่องจากนโยบายดังกล่าวได้ทำให้ผู้ต้องขังเรียนรู้ที่จะปรับเปลี่ยนวิธีคิด และพฤติกรรมของตนเองในแง่ของการยอมรับ และตระหนักในคุณค่าของตัวเอง รวมถึงความสามารถในการพึ่งพิงตนเองจากการฝึกทักษะอาชีพที่สามารถหวังผลได้จริง คือ อาชีพอิสระที่สามารถลดการพึ่งพิงจากปัจจัยภายนอกได้ ซึ่งจะช่วยให้ผู้พ้นโทษมีโอกาสในการเข้าถึงการมีรายได้ ซึ่งจะนำไปสู่การเป็นที่ยอมรับมากขึ้น

นอกจากนั้นแล้วยังคงมีแนวทาง และกิจกรรมอื่น ๆ ภายในนโยบาย เช่น โปรแกรมต่าง ๆ การพัฒนารูปแบบการเยี่ยม เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้การดำเนินงานของเรือนจำเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับนโยบายได้ง่ายขึ้น ดังนั้น ความชัดเจน และไม่คลุมเครือในนโยบาย หรือแนวทางจึงมีความสำคัญต่อการดำเนินงานของเรือนจำ และการเข้าถึงสิทธิที่สมควรจะได้รับภายใต้นโยบายของผู้ต้องขัง

ระดับเรือนจำ และทัศนสถาน หลังจากที่กรมราชทัณฑ์ได้มีการกำหนดนโยบาย และแนวทางให้กับเรือนจำ และทัศนสถานแล้ว ขั้นตอนต่อมาเรือนจำ และทัศนสถานจะต้องทำการแปลงนโยบาย และแนวทางเหล่านั้นให้เหมาะกับอัตลักษณ์ หรือลักษณะของเรือนจำ ดังนั้น ความพร้อมของเรือนจำ และลักษณะของผู้ના รวมทั้งเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำเนินงาน จากการศึกษาพบว่า การที่การดำเนินงานของเรือนจำทั้งสองสามารถเป็นที่ยอมรับได้นั้น ส่วนหนึ่งมาจากความพร้อมของเรือนจำที่มีความสอดคล้องกับนโยบาย และแนวทางที่เกิดขึ้น เช่น ด้วยลักษณะของการเป็นเรือนจำเปิด ดังนั้นเมื่อมีนโยบายการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงขึ้นมา เรือนจำก็สามารถทำการต่อยอดได้ในทันที หรือการพัฒนารูปแบบการเยี่ยมเพื่อชีวิตคู่ ซึ่งลักษณะของเรือนจำก็ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้แนวทางดังกล่าวเกิดขึ้นและดำเนินไปได้ด้วยดี ซึ่งแนวทางดังกล่าวอาจขึ้นได้ยากในเรือนจำ และทัศนสถานลักษณะปิด

สำหรับปัจจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำเนินงานระดับนี้ คือ ลักษณะของผู้ના และเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ได้แก่ ความเชื่อมั่นที่มีต่อนโยบาย ความมุ่งมั่นและความทุ่มเท ความสามารถในการมองเห็นและจัดการปัญหา ความสามารถในการทำงานเป็นทีม ความสามารถในการประสานความร่วมมือกับภาคส่วนต่าง ๆ ในชุมชน ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้จะส่งผลให้การดำเนินงานในแต่ละเรือนจำมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน และพบว่า ลักษณะดังกล่าวนี้มีทั้งลักษณะที่บ่งบอกถึงบุคลิกลักษณะส่วนตัว และบุคลิกลักษณะที่เกิดจากการฝึกฝน ทั้งกรมราชทัณฑ์ และเรือนจำต่างได้ให้ความสำคัญกับปัจจัยตัวนี้อย่างมาก สังเกตได้จากกรมราชทัณฑ์

ได้มีความพยายามให้เกิดการจัดอบรมพัฒนาศักยภาพให้กับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในทุก ๆ ปี เช่นเดียวกับเรือนจำ และยังพบว่า หากปัจจัยตัวนี้มีความสมบูรณ์ก็จะสามารถเป็นเครื่องยืนยันความสำเร็จให้กับการดำเนินงานของเรือนจำแม้จะประสบปัญหา หรือสถานการณ์ความยากลำบากแค่ไหนก็ตาม พร้อมกันนั้นยังหมายถึง ลักษณะของผู้ต้องขังร่วมด้วย หากผู้ต้องขังอยู่ในขั้นดีขึ้นไปก็จะเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสำเร็จได้ด้วยเช่นกัน

ระดับครอบครัว และชุมชน ครอบครัว และชุมชนนับว่าเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญกลุ่มหนึ่ง สังเกตได้จากแนวทางของนโยบายคีนคนดีสู่สังคมได้ให้ความสำคัญกับการแสวงหาเครือข่ายจากภาคส่วนต่าง ๆ ร่วมกับการพัฒนารูปแบบในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง การเข้ามามีส่วนร่วมของครอบครัวผู้ต้องขัง และชุมชน เกิดขึ้นได้เป็นอย่างดีในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด และเกิดขึ้นได้ในหลายรูปแบบ เช่น การสนับสนุนงบประมาณ การเข้ามาใช้บริการ การเข้ามาอบรมให้ความรู้ เป็นต้น ทั้งนี้การเข้ามาเกิดจากการมีจุดร่วมของการดำเนินงานที่เหมือนกัน กิจกรรมมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน เห็นได้ชัดในกรณีของเรือนจำชั่วคราวเขากลิ้งที่ความรู้เรื่องเศรษฐกิจพอเพียงได้รับความสนใจจากชุมชนเป็นอย่างดี ซึ่งเป็นเหตุผลของการเข้ามาเพื่อศึกษาหาความรู้ และนำไปสู่การช่วยเหลือในด้านอื่น ๆ หรืออย่างกรณีเรือนจำชั่วคราวแคน้อยที่สโมสรโรตารีได้มีต้องการในการเข้าร่วมการดูแลผู้พ้นโทษร่วมกับเรือนจำ ซึ่งการที่ภาคส่วนต่าง ๆ ในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานของเรือนจำได้สะท้อนให้เห็นว่า การปฏิบัติต่อผู้ต้องขังได้เข้าสู่การจัดสวัสดิการในรูปแบบพหุลักษณะมากขึ้น คือเป็นการดำเนินงานที่อาศัยการประสานความร่วมมือ และการมีส่วนร่วมจากหลากหลายภาคี (จิราลักษณ์ จงสถิตมัน, 2547, น. 152) ที่แสดงถึงการทำงานของเรือนจำร่วมกับภาคส่วนต่าง ๆ ในชุมชนในการดูแลผู้ต้องขัง และผู้พ้นโทษร่วมกัน

3.2 ปัญหาอุปสรรคที่ส่งผลกระทบต่อการดำเนินงาน

แม้นโยบายการคีนคนดีสู่สังคมในภาพรวมจะเป็นนโยบายที่มีความชัดเจน และไม่คลุมเครือ เช่น การมีกรอบของการเป็นศูนย์เตรียมการปลดปล่อย หรือการเป็นศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงที่ชัดเจน แต่ในอีกมิติหนึ่งนโยบายก็ยังคงแสดงให้เห็นถึง ความขาดความครอบคลุม และชัดเจน คือ นโยบายยังขาดความครอบคลุม และชัดเจนในส่วนการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำ และทัณฑสถานเปิด พบว่า กฎระเบียบที่ไม่เท่าทันกับการเปลี่ยนแปลง และความเป็นจริงได้มากนัก สิ่งที่ปรากฏคือ การที่เรือนจำต้องดำเนินการแก้ไขปัญหาก็ปลายเหตุอยู่ตลอดเวลา ทั้งการเรียกร้องและต่อสู้ด้วยตัวเอง เช่น การเบิกจ่ายผู้ต้องขังหญิง การร่วมกิจกรรมสาธารณะ นอกจากนี้แล้ว ปัญหาอย่างหนึ่ง คือ การจัดสรรงบประมาณของการเป็นเรือนจำเปิดยังคงขาด

ความอิสระ จึงทำให้งานทำงานขาดความคล่องตัว และการได้สินค้าที่ไม่ตรงกับความต้องการ ในส่วนนี้ผู้ศึกษามองว่า การดำเนินงานของกรมราชทัณฑ์ต้องมีการทบทวนกฎระเบียบใหม่ เพื่อมิให้ความไม่เท่าทันของกฎระเบียบมาเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงานเสียเอง

ผลจากปัญหาอย่างหนึ่ง คือ การแสดงให้เห็นถึงความไม่เข้าใจต่อกฎระเบียบ และปัญหาที่ตรงกันของเจ้าหน้าที่ระดับกรม และระดับเรือนจำ ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากกฎระเบียบที่ไม่เท่าทันการเปลี่ยนแปลงในประเด็นการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิง ปัญหาและอุปสรรคส่วนนี้ สะท้อนให้เห็นว่า แม้กรมราชทัณฑ์จะมีกรอบของนโยบายที่ชัดเจน และหากรายละเอียดในส่วน ของกฎระเบียบไม่สามารถเปลี่ยนแปลง และเป็นไปในทิศทางเดียวกันได้นั้นก็สามารถสร้างปัญหา กับการดำเนินงาน หรือแม้กระทั่งการนำไปสู่การถกเถียง และความขัดแย้งก็ย่อมได้

ปัญหาอีกอย่างหนึ่งของการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง เป็นเพียงการดูแลแต่ผู้ต้องขัง ขณะต้องโทษเท่านั้น ยังไม่สามารถขยายไปยังผู้พ้นโทษได้จึงทำให้การดำเนินงานขาด ความต่อเนื่อง ซึ่งในต่างประเทศการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังมักจะหมายถึงการดูแลผู้พ้นโทษร่วมด้วย เช่น ประเทศนิวซีแลนด์ ประเทศญี่ปุ่น ที่การดูแลผู้พ้นโทษดำเนินไปอย่างต่อเนื่องโดยความร่วมมือ จากภาคส่วนต่าง ๆ ในสังคม ในส่วนนี้ผู้ศึกษามองว่า การที่การดำเนินงานในประเทศยังไม่ สามารถขยายไปยังผู้พ้นโทษได้มากนัก ส่วนหนึ่งอาจเนื่องมาจากการขาดความร่วมมือจากภาคส่วนต่าง ๆ ในสังคมในการเข้ามารับช่วงต่อ รวมถึงกรมราชทัณฑ์ก็ยังไม่สามารถนำพาตัวเองให้หลุดจากกรอบ ของภาระงานเดิมที่มีแต่เพียงการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังระหว่างต้องโทษได้มากนัก จึงทำให้การดูแล ช่วยเหลือผู้พ้นโทษจึงไม่สามารถเติบโตได้เท่าที่ควร